

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ**

Турдиева Ойдин

ЭРОН ФОЛЬКЛОРИ

(Ўқув қўлланма)

Тошкент – 2020

УЎК: 82.0 (55)

КБК: 83.3 (5)

Т – 88

ф.ф.д. Турдиева Ойдин

Эрон фольклори: Ўқув қўлланма. О. Турдиева. – Т.: 2019

Бадиий адабиёт халқ оғзаки ижодидан бошланади. Бинобарин, адабиёт тарихининг биринчи қисмини фольклор ташкил этади. Эрон фольклори жанрлари ранг-баранглиги, гоёвий мазмун сержилолиги билан диққатни тортади. Унда кичик жанрлар, эртак, латифа, мақол, зарбул масал, маталлардан ташқари катта жанрлар – халқ достонлари ҳам салмоқли ўрин тутаяди. Ушбу ўқув қўлланмада эрон фольклорининг турли жанрлари тадқиқи акс этган бўлиб, унинг ўзбек фольклори билан қиёсий таҳлили, тарихий асослари хусусида сўз юритилади.

Мазкур ўқув қўлланма фольклоришунос ва этнограф олимлар, халқ оғзаки бадиий ижоди бўйича тадқиқотлар олиб бораётган тадқиқотчилар, шарқишунослик институти магистр талабалари ҳамда шарқ халқларининг номоддий мероси дурдоналари билан қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Филология фанлари доктори
профессор **Абдурахим Маннонов**

Тақризчилар:

филология фанлари доктори
профессор **Жаббор Эшонқул**
филология фанлари доктори
доцент **Дилафруз Мухиддинова**

КИРИШ

Эрон халқ оғзаки ижодининг ўрганилиши. Жаҳон цивилизациясининг марказларидан бири ҳисобланган ҳозирги Эрон ҳудудида яшовчи халқлар Ипак йўли ҳудудида истиқомат қилувчи бошқа халқлар сингари дунёдаги энг қадимий, тарихи олис асрларга бориб тақаладиган шаҳарсозлик маданияти, бадиий тафаккурнинг мислсиз ривожига замин бўлган бебаҳо маънавий кадриятлар ижодкори ҳисобланади.¹ Бинобарин, Эрон минтақаси халқларининг оғзаки бадиий ижодининг тарихий асослари қадим замонларда яшаган аجدодларнинг архаик тасаввурлари асосида юзага келган мифологик эпосга бориб тақалади. Бу ҳудуд халқлари бадиий даҳосининг бениҳоя улкан салоҳияти туфайли яратилиб, асрлар давомида бугунги кунга қадар ўзининг кадрили йўқотмай келаётган “Минг бир кеча” эртакларига асос бўлган “هزار افسانه”² сингари халқ эртаклари инсоният маънавий маданий меросининг нодир дурдоналари сифатида Шарқу Ғарб халқлари маънавиятининг ривожига катта ҳисса қўшиб келган. Эрон фольклори бошқа шарқ халқлари фольклори сингари ўз халқи дунёқарашини, маънавий оламини ўзида мужассамлаштирган буюк кадриятлардан биридир. Минг йиллар давомида яратилиб, бадиий жиҳатдан сайқалланган форс сўз санъати намуналарида эзгулик, ҳалоллик, гўзаллик, садоқат, адолатни тарғиб қилиш каби умуминсоний қарашлар ўз ифодасини топган. Эрон фольклори дунё халқлари фольклорининг эпик анъаналари билан бевосита алоқадорликда ривожланиб, тараққий этиб келган. Мазкур мақола мана шундай бой ўтмишга эга бўлган эрон халқ оғзаки ижодининг ўрганилишига бағишланган.

Эрон халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаш ва ёзиб бориш тарихи узок даврларга бориб тақалади. Маълумотларга қараганда бу ишнинг дебочаси Сафавийлар даврининг етук олими Оғо Жамол Хонсорий номи билан машҳур Муҳаммад ибн Ҳусайн Хонсорийнинг *يا عقائد النساء كلثوم ننه* “Кўлсум нане ёхуд

¹ Буюк ипак йўлида фольклор санъатининг ривожланиш жараёнлари. Мақолалар тўплами. Маматқул Жўраев. 2019 йил. 8-б.

² Кўпчилик олимлар, хусусан австриялик шарқшунос Йозеф барон фон Гаммер-Пургшталь Абул Фараж ибн ан-Надимнинг манбаларидан далил келтириб “Минг бир кеча” эртакларини қадимги форсий тилда яратилган “هزار افسانه” эртакларининг Аббосийлар даврида маҳоратли араб таржимони томонидан қилинган ва қайта кўчиришлар жараёнида мунтазам равишда тўлдириб борилган таржимаси деб ҳисолаган.

аёлларнинг ишонч-эътиқодлари” деб номланган асари билан бошланади. Олим ўз замонасининг аёллари ишонч-эътиқодларини тўплаб ушбу асарни яратган. Манбаларда келтирилишича Хонсорийнинг мақсади фольклор намуналарини тўплаш эмас, балки ўзларини ниҳоятда доно деб ҳисоблаган ўша давр Исфаҳон аёлларининг ирим-сирим, жоҳилиятини фош қилиш бўлган. Асар ҳажвий, киноявий услубда ёзилган бўлиб муқаддима, ўн олти боб (ғусл, таҳорат, намоз, рўза, никоҳ кечаси, аёлларнинг туғруқ жараёнлари, ҳаммомга бориш, турмуш ўртоғи билан муомала қилиш, кўз текканда тумор ва кўзмунчоқлар тақиш, маҳрам ва номаҳрам, дуо ижобатига доир, меҳмон келишига ва шу қабила баёнига доир) ва хотимадан иборат. Китобда ўша давр аёллари ўз ҳаётида қаттиқ ишониб, эътиқод қилиб турмушларига тадбиқ этадиган ишонч-эътиқодлар ҳақида истехзо билан ёзилган. Шундай бўлса-да, Хонсорийнинг мазкур асари Эронда фольклор намуналарини тўплашдаги илк иш ҳисобланади. Ундан кейин узок йиллар мобайнида бу қаби ишлар амалга оширилмаган. Носируддиншоҳ Қожор даврига келиб эса форс адаби, шоири ва таржимони, форс тили грамматикасининг отаси Мирза Ҳабибулла Исфаҳоний (1835-1893 й.) кўплаб халқ иборалари ва фольклор асарларни тўплашга муваффақ бўлди.

Мирза Ҳабибулла Исфаҳонийдан кейин 1932 йилда таниқли адиб, лингвист ва жамоат арбоби Али Акбар Деҳхудо (1879-1959) “امثال و حکم” (“Мақоллар ва маталлар”) китобини нашрдан чиқарди. Тўрт жилддан иборат мазкур китобда 50 мингга яқин мақол ва маталлари тўпланган бўлиб, мақоллар алифбо тартибида берилган ҳамда Деҳхудо ҳар бир мақол ва маталларга изоҳ, шарҳ келтириб ўтган. Али Акбар Деҳхудо кичик ёшидан бошлаб мақолларга жуда қизиққан ва уларни тўплашни бошлаган. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, китобнинг жуда катта қисмини (деярли 97 % ини) мумтоз форс адаблари ҳамда форсийзабон адаблар томонидан ёзилган, яъни муаллифларга тегишли ҳикматли сўзлар, адабий мақоллар эгаллайди ва китобнинг фақатгина 3 % и халқ мақолларига ажратилган.

Буларндан ташқари эронлик олим Саид Али Мирниё томонидан жамланган ва 1990 йилда чоп этилган “فرهنگ مردم”³ номли асарини ҳам келтириб ўтиш жоиз. Унда эрон фольклорининг кўплаб намуналарини – миллий байрамлар, расм-русумлар, куй-қўшиқлар, маросимлар, қадимги афсона ва эртақлар, мақол ва ҳикматли сўзлар каби қатор жанрларни кўришимиз мумкин.

Эрон фольклори намуналарини тўплаб нашр этириш нафақат эронлик, балки хориж шарқшуносларининг ҳам диққат марказида бўлиб келган. Хусусан, рус шарқшунос олими Валентин Алексеевич Жуковский ўзининг “Эрон халқ оғзаки ижоди намуналари” номли асарида форс халқининг маросим қўшиқлари, аллалар, топишмоқлар, турли хил бошқа халқ оғзаки ижоди намуналарини расмлар ва портретлар билан жамлаб таржима қилган.⁴ А. Жуковский эрон халқ оғзаки ижоди тил, шакл ва мазмун мундарижаси жиҳатидан ханузгача тўлиқ тадқиқ этилмаган соҳалардан ҳисобланишини, Ходзько томонидан 1842 йилда “Форс халқ шеърияти намуналари” асари бу турдаги илк изланишлардан бир эканлигини, бироқ бу салмоқли ишда соф форсийга оид жуда ҳам кам жой ажратилганини афсус билан таъкидлайди. Ва ўзининг асарида келтирилган эрон халқ оғзаки ижоди намуналарини 1883-1886 йилларда Эронда (ўша пайтларда Персия) истиқомат қилган даврлар мобайнидаги Техрон, Исфаҳон, Шероз каби шаҳарлару улардан узоқда жойлашган қишлоқларда юриб ёзиб олинганини айтиб ўтади. Жуковский шу йўсинда жамланган материалларни беш бўлимга бўлади:

1. Қўшиқчи, мусиқачиларнинг ашулалари
2. Тўй-маросим қўшиқлари
3. Аллалар
4. Топишмоқлар
5. Турли мазмундаги халқ оғзаки ижоди намуналари

³ سيد علی میرنیا. فرهنگ مردم. تهران 1990

⁴ “Образцы персидского народного творчества”. СПб., 1902.

Рус шарқшуносларидан Александр Ромаскевичнинг “Форс миллий тўртликлари”⁵, Москвадаги шарқшунослик институти профессори Роман Андреевич Галуновнинг қаламига мансуб анъанавий форс театри, хусусан қўғирчоқ театрига бағишланган “Паҳлавон Качал”⁶, “Хейме шаб бози”⁷ асарлари ҳамда “Зурхоне”⁸ асарлари, Иван Иванович Зарубиннинг “Балуж халқ оғзаки ижоди ва афсоналари”⁹ асарлари ҳам эрон фольклорига оид қилинган қимматли ишлар ҳисобланади.

Яна бир рус шарқшунос олими И.С.Брагинский¹⁰ 1984 йилда Москвада чоп этилган “Иранское литературное наследие” асарининг биринчи бобида Марказий Осиё ва Эрон халқларининг энг қадимги тасаввурлари ва уларнинг халқ оғзаки ижодига таъсири масаласини таҳлил қилган.

Булардан ташқари Европа шарқшуносларидан даниялик шарқшунос эроншунос олим Артур Кристенсеннинг “Форс қиссалари тўплами”¹¹, британиялик дипломат ва тарихчи Жон Гордон Ларимернинг “Форс қиссалари”¹², француз эроншуноси Ҳенри Масининг “Форс қиссалари”¹³, бельгиялик шарқшунос олим Август Бриктонинг “Форс қиссалари”¹⁴ ҳам шу турдаги ишлар жумласига киради.

1959 йилда форс этнографи ва олими Абулхусайн Наййирийнинг “Фольклор” номли асари чоп этилди. Унда олим эрон фольклорига оид ишларни амалга оширган маҳаллий олимлардан ташқари юқорида номлари зикр этилган хорижлик шарқшуносларнинг ишларини санаб ўтади. Бироқ олим Оғо Жамол Хонсорий ҳамда Мирза Ҳабибулла Исфаҳонийларнинг фольклор борасидаги ишларини ҳисобга олмаган кўринадики қуйидаги фикрларни айтиб ўтади: “1902 йилга қадар

⁵ Персидские народные четверостишия. Санкт-Петербург. 1916/ А. Ромаскевич 1912 йилда Эронга уюштирилган 3 йиллик сафари давомида форс тилини мукаммал ўзлаштириб, халқ оғзаки ижодининг улкан намуналари – эртақлар, афсоналар, халқ кўшиқлари, мақол ва маталларини тўплашга муваффақ бўлади.

⁶ 1928 پهلوان كچل. گالونو. لنينگراد.

⁷ 1929 خيمه شب بازی. گالونو. لنينگراد.

⁸ 1927 زورخانه . گالونو. لنينگراد.

⁹ 1930 ولکلور و افسانه های بلوچ. زاروبين. لنينگراد .

¹⁰ И.С.Брагинский. Иранское литературное наследие. М.1984.

¹¹ 1916 مجموعه قصه های فارسی. کریستنسن. کوبنهاون.

¹² 1916 قصه های فارسی. لوريمر. لندن.

¹³ 1925 |قصه های فارسی. پاریس.

¹⁴ 1910 قصه های فارسی . بريکتو. لييز.

Эрон фольклорига оид намуналарни тўплаш ва чоп эттиришдек муҳим бир ишни бажаришга доир деярли ҳеч қандай иш амалга оширилмаган эди”.¹⁵ Бирок юқоридаги маълумотлардан Наййирийнинг фикрлари тўғри эмаслиги аён бўлади.

Пахлавийлар ҳукмронлиги даврига келиб эса (1926-1979) Эронда антропологиянинг асосчиси ва ташаббускори Содиқ Ҳидоят бўлди. У мунтазам равишда халқ оғзаки ижоди ашула ва қўшиқларини, аллаларни, болалар ўйинларини, халқ ирим-сирим ва ишонч-эътиқодларини йиғиб борди ва шу иши билан Эронда биринчилардан бўлиб фольклор ҳақидаги илмий тадқиқотларга асос солди. У Исфаҳон, Шероз, Европанинг кўплаб мамлакатлари ҳамда Ҳиндистонга сафар уюштириб, дўстлари кўмагида 1931-1932 йилларда “اوسانه” (“Афсона”)¹⁶ тўпламини нашр эттириб, халқ қўшиқлари бўйича миллий маънавий бойликларини қайта тиклашга муваффақ бўлди. 1933 йилда эса Техронда унинг фольклорга оид яна бир “نيرنگستان”¹⁷ (бу ўринда “فرهنگستان”, яъни “Академия” маъносида ишлатилган) китоби нашр этилди.

Содиқ Ҳидоятнинг тадқиқотларидан кейин эрон халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаш бўйича Ҳусайн Куҳи Кермонийнинг хизматлари ҳам жуда катта. У маориф вазирлиги ҳисобидан Эроннинг Кермон, Бум, Сиржон, Рафсанжон, Язд, Ноин, Кошон, Натанз, Ардестон, Исфаҳон, Бахтиёрий каби шаҳар ва вилоятларига сафар қилди. Бу саёҳатлари натижасида у кўплаб аллалар, дўбайтилар (тўртликлар), дostonларни тўплади. 1935 йилда Техронда “Ўн тўрт афсона” ва “Етти юз тарона” китобларини чоп эттирди.

Фазлулла Мўтади Оғо Сўбҳий эса Эроннинг турли нуқталарига, Марв, Самарқанд ва Бухорога саёҳатлар уюштирди ва 1945 йилда унинг “Қадим афсоналар” асари чоп этилди.

¹⁵ عبدالحسين نيري . فولكلور. ص. 13.

¹⁶ Бу тўплам эрон халқ қўшиқлари ва халқ эртаклари мажмуаси бўлиб, “Кичкига кизил рўмолча”, “Сичқон оға”, “Шангул билан Мангул”, “Сабр тоши” каби эртакларни ўз ичига олади.

¹⁷ Бу тўпландан тарли мазмундаги афсона ва ривоятлар, қадимги эронликларнинг тасаввурлари ва ишонч-эътиқодларига сингиб кетган ирим-сиримлар жой олган бўлиб, китоб шунингдек қадимги байрамлар ҳақида, тўй, аза, туш таъбирлари, турли машҳур жойлар ва нарсалар, турли истилоҳлар ва зарбул масаллар, уларни айтиб юришнинг хосияти ва шунга ўхшаш жуда кўплаб халқ оғзаки ижодига доир бўлимларни ўз ичига олади.

Юқорида санаб ўтилган ишлар ичида эрон халқ оғзаки ижодига доир жанрларни тўплашдаги энг сермахсул ишлар деб ҳақли равишда Содик Ҳидоят ва Фазлулла Мўтади Оғо Сўбҳийларнинг ишларини ҳисоблаш мумкин. Бу иккиси Эрон фольклорига доир жуда қимматли маълумотларни йиғиб, тадқиқотлар олиб борган олимлар ҳисобланади.

Ўзбек тадқиқотлари орасида ҳам Иброҳим Худоёр ҳамда Шухрат Муҳаммадовлар ҳаммуаллифлигида чоп этилган “Форсча ўзбекча муштарак мақоллар”¹⁸ номли рисоласи мавжуд бўлиб, унда ўзбек ва эрон халқ оғзаки ижодининг муштарак бўлган мақоллари, масал, ҳикматли сўзлари алифбо тартибига риоя қилинган ҳолда ўрин олган. Мазкур рисолада тўрт юзга яқин халқ мақоллари, ибратли сўзлари ва ҳикматларини ўз ичига олган бўлиб, ҳар иккала тил эгалари мазкур рисоладан бемалол фойдалана оладилар. Бундан ташқари мазкур рисолада ўқувчиларга қулайлик мақсадида форсча-ўзбекча ҳамда ўзбекча-форсча луғат ҳам келтирилган.

Гувоҳи бўлганимиздек эрон фольклорини тўплаш қадим даврларга бориб тақалади. Бу соҳада нафақат эронлик олимлар, балки хорижлик шу жумладан ўзбек шарқшунос, эроншунос, тарихчи олимлари ҳам талайгина ишларни амалга оширишган. Бироқ бу ишларнинг аксарияти эрон халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаш ва таржима қилишдан иборат бўлиб, уларда форс ва жаҳон халқлари фольклорининг қадимий анъаналари қиёсий-тарихий жиҳатдан ўрганилмаган. Форс ва дунё халқлари фольклорининг алоқаларининг ўзига хос хусусиятлари, эрон фольклорининг жанрлар таркиби, манбалари ва бадиияти каби масалалар монографик аснода тадқиқ этилмаган. Форс фольклоршунослигидаги бу каби ишлар ўз тадқиқотчисини кутмоқда.

¹⁸ И.Худоёр. Ш.Муҳаммадов. Форсча-ўзбекча муштарак мақоллар. Тошкент 2002.

1. ФОРС МИЛЛИЙ ВА ДИНИЙ БАЙРАМЛАРИ, УЛАРНИНГ НИШОНЛАНИШИ

Илоҳий илҳом туфайли яралгани учун фольклор – халқ руҳининг англолмаган ижод маҳсули. Жаҳон халқлари оғзаки ижоди миллатларнинг дунёкараши, ўй-фикрлари, миллий маданиятини ўзида мужассам этувчи манбалардан ҳисобланади.

Ҳар бир халқнинг ўзига яраша байрамлари, урф-одатлари, маросимлари бўлади. Агар биз дунё халқларининг ҳаётига назар ташласак, бир-бирига ўхшамаган, турли-туман байраму маросимларни кўрамиз. Эрон халқининг пайдо бўлиши тарихи қанчалик узоққа бориб тақалса, унинг миллий байрамлари, анъаналари, урф-одатлари, маросимлари ҳам шунчалик тегна тарихий илдишларга эга. Барча халқларда тарихий ҳодисаларга, миллий ва инсоний ҳодисаларга боғлиқ байрамлари бўлгани каби эронликларнинг ҳам қатор миллий байрамлари мавжуд.

Эронликларнинг исломгача бўлган ана шундай энг қадимги ва гўзал миллий байрамлардан бири **چشن سده** – **сада байрами** ҳисобланади. Барча сақланиб қолган манбаларда бу байрам энг қадимий миллий байрам сифатида тилга олинади. Бу байрам баҳман¹⁹ ойининг 10 санасида нишонланади. Зардўштийлар тақвимида кўра сада қишнинг юзинчи куни ҳисобланади. Эронийларнинг қадимий тақвимларида йилнинг 150 куни қиш ва 210 куни ёз кунлари ҳисобланган. Шу асосида баҳман ойининг ўнинчи санаси бўлмиш сада байрами қиш бошланишидан юз кун ўтганига далолат беради. Бошқа томондан зардўштийларнинг эътиқодига кўра шу кундан эътиборан одамлар олов билан ошно бўлганлар, тунни ҳам худди кундек иссиқва ёруғ ўтказа олганлар ва шу сабабдан сада кечасидан кейинги тунларни худди кунлардек ҳисолаганлар. Шу асосида баҳман ойининг ўнинчисидан Наврўз байрамигача, яъни баҳорнинг илк кунигача 50 кун ва 50 тун қолди, яъни бу жами сад – 100 рақамини ташкил қилади деб ҳисоблашган.

¹⁹ Баҳман – эронликлар шамсий йилининг 11-ойи бўлиб, милодий 21 январдан 19 февралга тўғри келади бў

Абу Райҳон Берунийдан келган ривоятларга қараганда бу байрам кечасида қадимги эронликлар зарарни даф қилиш мақсадида аланга ёқиб тутун чиқаришган. Аланга ёқиб, олов айлантириш ва ёввойи ҳайвонларни ҳайдаш, ўйин-кулгу билан вақтичоғлик қилиш бу байрам маросимларининг бир қисмини ташкил қилган. Ҳозирги кунга келиб бу байрам шоду хуррамлик билан ўтказилади. Орадан минглаб йиллар ўтиб кетганига қарамасдан эрон халқи орасида, хусусан зардушт жамоалари орасида бу байрам ҳали ҳам сақланиб қолган. Бу байрамни ҳозирги кунда зардуштийлар қуйидагича нишонлайдилар: Баҳман ойининг ўнинчи санаси қуёш ботиш пайтида қишлоқ аҳолиси ўз уйларининг энг баланд томларига чиқади (Қуёшнинг бутунлай ботганига ишонч ҳосил қилиш учун). Сахро буталари, шоҳ-шаббаларни ўзига хос тарзда устма-уст териб чиқади. Қуёш кўринмай, ҳамма ёқни қоронғу қоплаши билан хонадон улуғи буталарга олов ёқади. Олов шуълалари ҳавога кўтарилиши билан хонадон аҳлининг шоду хуррам овозлари янграй бошлайди. Қуруқ шоҳ-шаббаларнинг ўзига хос тарзда чарсиллаб ёниши, қоп-қора тутуннинг осмонга кўтарилиши, ёшу қари, эркагу аёлларнинг олов атрофида айланиб қўшиқ куйлаши садолари байрамга янада шукуҳ бағишлайди. Ёшлар яна биёбонлардан ўтин териб келиб гулханни қиздирадилар. Гулхан атрофида чарх уриб рақсга тушадилар. Гулхан устидан сакрайдилар.

Мамлакат ичкарасидаги – Техрон, Караж, Язд, Кермон, Ахвоз, Шероз, Исфаҳон зардуштийлари ва мамлакатдан ташқаридаги Европада (Швеция), Америка (Калифорния), Австралия зардуштийлари бу байрамни ҳар йили жуда катта тантана билан нишонлайдилар. Кермон, Язд ва Шерозда бу байрамда бутун аҳоли иштирок этади, ҳатто маросимни четдан туриб кузатиш ҳам жуда мароқли. Кермонда бу байрамнинг ўтказилиши бутун дунёга машҳур. Мамлакат пойтахтида ҳам бу байрам жуда шукуҳли тантана билан нишонланади. Бирок Техронда бўлиб ўтадиган мазкур байрамда зардуштийлардан бошқалар иштирок этмайдилар.

Қадим даврлардан бошлаб халқ ва диний раҳнамолар мазкур сада байрамини нишонлаш учун катта тайёрганликлар кўрганлар. Энг муҳим иш – алангани

ёқиш учун ўтин йиғиш ҳисобланади. Баҳман ойининг тўққизинчи куни, яъни байрамдан бир кун олдин бутун халқ, хоҳ ёш бўлсин, хоҳ қари, хоҳ аёл бўлсин, хоҳ эркак ўз бирдамлигию иттифоқлигини кўрсатиш масадида қуриган бутаю шох-шаббаларни териб, йиғиш учун шаҳардан ташқарига чиқиб кетадилар. Ўтин йиғиб бўлингач, тайёр ўтинлардан конуссимон шаклдаги хирмон ташкил қиладилар. Бу конуссимон ўтинлар хирмони **сада** номи билан машҳурдир. Мазкур сада хирмонининг диагонали 12 метрдан 14 метргача ва хирмоннинг баландлиги 5 метрдан 9 метргача бўлиши мумкин. Бу байрам жараёнида мазкур хирмонни ёқишгани учун бу маросимни **сада ёқиш** деб ҳам аташади.

Байрам куни эса одамлар ўз касбу корларини, ишларини эртароқ тугатиб, узоқ-яқиндан ўтин тўпланган жойга етиб келадилар. Баъзи минтақаларда бу кунни расмий дам олиш куни деб ҳам эълон қилишган. Деҳқонлар ҳам ўз ўрнида маросим охирида ризқ-рўз баракаси учун оташ қулидан олиб кета олишлари учун сада хирмога ўзлари билан ҳеч бўлмаса бир шох ўтин олиб келадилар. Ҳар бир хонадон ерга гилам тўшайди, ожил²⁰ ва турли таомлар тановул қиладилар, суҳбат қурадилар. Ўзига хос байрам дастури ижро этилади: мусиқа чалинади, шохномахонлик, ривоятлар айтиш, сахна кўринишлари тун чекиниб тонг отгунча давом этади.

Олов ёқишнинг ҳам ўзига яраша қонун-қоидалари бўлиб, оқ рангли либос кийган қўлида машъала тутган мубадлар²¹ Авестонинг оловга мақтов (ҳамд) айтиш билан боғлиқ қисмларини ўқиб хирмоннинг тўрт тарафидан олов ёқадилар. Шундай қилиб қоп-қоронғу тунга иссиқлик ва ёруғлик бағишлайдилар. Шундан кейин бутун хирмон атрофи одамлар билан тўлади. Мусиқалар янграб одамлар сада олови сўнгунга қадар хурсандчилик қилиб рақс тушадилар. Сада байрамида халқ ва мубадлар куйлайдиган оловга ҳамд айтиш қўшиғи “Авесто” китобидан жой олган. Бу мақтов 97-ясна деб ҳам аталиб, “Маздаясна” адабиётининг муҳим қисми ҳисобланади. Қуйида шу қўшиқдан парча келтириб ўтилади:

²⁰ Қовурилган писта, бодом, ёнғоқ, ерёнғоқ, қовоқ ва қовун данаклари шундай номланади.

²¹ Зардушт қоҳинлари

یتا اهو وییریو !
ستایش و نیایش،
و هدیه ی خوب و هدیه ی آرزو شده،
و هدیه ی دوستانه را آرزو دارم،
برای تو ای آتش، ای پسرِ اهورا مزدا
قابلِ ستایش و نیایش هستی،
قابلِ ستایش و نیایش باشی،
در خانهء مردمان
خوشبخت باشد آن مرد،
که تو را بستاید، به راستی فرستاید
هیزم در دست، برسم در دست
شیر در دست، هاون در دست

(1)

Мақтов бўлсин, ҳамд бўлсин
Яхши ҳады, кутилган ҳады,
Дўстона ҳадыни орзу қиламан
Сен учун эй Олов, эй Ахурамазданинг ўғли
Сен ҳамду санога лойиқсан,
Сен ҳамду санога лойиқсан,
Одамларнинг уйидаги
Сени қўлга киритган, тўғрилиқка йўналтирган одам
Бахтли бўлсин.
Қўлда ўтин, қўлда барсам²²,
Қўлда сут, қўлда ҳовонча.

(۲)

هیزم [برایت] فراهم شود
بوی خوش فراهم شود
خورش فراهم شود
اندوخته فراهم شود
برنایی به نگاہبانی تو بُواد
آگاهی به نگاہبانی تو بُواد
ای آتش، ای پسرِ اهورا مزدا

(2)

Сен учун ўтин тайёрлансин
Ёқимли хид тайёрлансин
Сен учун хуреш²³ тайёрлансин
Захира тайёрлансин
Ёшлик сени қўриқласин
Огоҳлик сени қўриқласин

²² Зардўштиларнинг ибодат маросимида ишлатиладиган ингичка хивичлар

²³ Помидор қайласида сабзавотлар билан димланиб тайёрланадиган майда тўғралган гўшти таом

Эй олов, эй Ахирамазданинг ўғли.

(۳)

سوزان باشی در این خانه
بی گمان سوزان باشی در این خانه
فروزان باشی در این خانه
شعله‌ور باشی در این خانه
به زمانی دیر پا
تا به فرشگرد (رستاخیز) توانا
همچنان تا به فرشگرد توانای نیک

(3)

Бу уйда ёниб тургин
Шубҳасиз бу уйда ёниб тургин
Бу уйда порлаб тургин
Бу уйда шуъла таратиб тургин
То қудратли қиёмат кунига қадар
Яхши кучлар уйғонгунига қадар
Узоқ муддат ёниб тур.

Эронликларнинг энг қадимги миллий байрамларидан яна бири бу – ҳар йилнинг охири чоршанба кечаси катта шукуҳ ва тантана билан нишонланадиган **چهارشنبه سوری** – чоршанбе сури байрамидир. Бу байрам янги йил – Наврўзга бир неча кун қолганда ва йилнинг энг сўнгги чоршанбасига тўғри келади. У кунда эронликлар уйларини тозалашга киришиб кетадилар. Бу ишда эркагу аёл, йигитлару қизлар баб-баравар хизматда бўлганлар. Улар гиламлар, пардаларни, хонадон жиҳозларини тозалаганлар. Уларнинг эътиқодларича уйдаги ҳамма нарса, ҳаттоки эгнилардаги либосларигача янги йил кириб келгунига қадар топ-тоза бўлиши керак бўлган. Уй кўтариш маросими ҳозирги кунгача Наврўз байрамига яқин қолганда ҳамма жойда амалга оширилади. Эронликларнинг бу байрам билан боғлиқ жуда кўп қизиқарли маросимлари мавжуд.

Чоршанбе сури байрамининг қадимий ва энг чиройли асосий маросими аланга ёқиб унинг устидан сакрашдир. Бу маросим сешанбадан чоршанбага ўтар кечаси амалга оширилади. Чоршанбе сури маросимларининг ҳаммаси йилнинг энг сўнгги чоршанба кечасида амалга оширилади. Оловни ҳовлиларига, кўчалар ёки

бир майдонда аланга олдирадилар. Бир нечта буталарни устма-уст қўйиб, унинг устидан сакраш асносида қуйидаги иккиликни куйлайдилар:

زردى من از تو

سرخی تو از من

Бунинг маъноси шуки, касалликлар ва нохушликларни узоққа улоқтирамиз, сихат-саломатликни ўзимизда олиб қоламиз. Буталар қуйиб, ёниб бўлгач, ундан қолган кулни йиғиб, девор четига тўкадилар. Кулни тўккан киши эшикни қоқиши керак ва ундан уй ичидагилар сўрайдилар:

– Ким у эшик қоққан? У жавоб беради:

– Менман.

Уй ичкарасидагилар яна сўрайдилар:

– Қаердан келдинг?

– Тўйдан.

– Нима келтирдинг?

– Соғлиқ, саломатлик.

Чоршанбесури байрамининг яна бир ўзига хос одати бу **کوزه شکنی** – “кўза синдириш” маросимидир. Унга кўра хонадондаги эски кўзалардан бирининг ичига туз, кўмир ва бир неча тангаларни солиб оиланинг ҳар бир аъзоси бу кўзани бошидан бир айлантириб олиши керак. Охирги киши ҳам кўзани бошидан айлантириб бўлгандан кейин ўша кўзани томдан кўчага қараб улоқтиради ва дейди:

– Бизнинг дарду балоларимиз шу кўзани ичида кўчага кетсин!

Қадимдан эронликлар чоршанбе сури байрамида ожил тайёрлаб, тановул қилишади. Чоршанбе сури ожили шўр ва шириндир. Уни мушкулкушо – мушкулларни ечадиган ожил дейдилар. Яъни асли шўр ҳисобланган ожилга бу сафар шафтоли қоқиси ва туршак, баргак, майиз, нўқл²⁴, шакар, пишлоқ ва ёнғоқ мағзини ҳам қўшиб тайёрлайдилар. Бу ожилни тайёрлашни бирон бир муроду мақсадларининг ижобати учун назр, эҳсон қиладилар. Эронликларнинг

²⁴ Шарқ қандолат маҳсулоти бўлиб, шакарли писта, ёнғоқ ва бодом

эътиқодига кўра, бундай ожилни чоршанбе сури кечасида тановул қилиш яхшилик ва бахт аломати деб ҳисоблайдилар.

Чоршанбесури кечасида ёшлар ва катталар Наврўз байрами учун олиб қўйган янги либосларини киядилар. Кичкина болачаларга ҳам янги либослар кийдирадилар. Чоршанбесурининг шавқу завқи Наврўз байраминикидан кам эмас.

Эроннинг айрим минтақаларида, хусусан Хуросон ва Озарбайжон қисмида яшовчилар бу байрамда катта дастурхон ёзиб бутун оиласи билан жам бўладилар ва тўрт хил таом тайёрлайдилар. Булар лағмон шўрва, ясмиқ палов, зирк палов, кўкатлар қўшиб тайёрланган палов бўлиб, тайёрланган таомнинг бир қисмини яқин қариндошларига таркатадилар. Бу маросим худди ўзбек халқининг арафа оши улашиш одатига ўхшайди. Фақат ўзбек халқи бундай одатни ҳайит айёмларида амалга оширса, эронликлар Наврўз арафаларида амалга оширадилар.

Эронликларнинг энг қадимий байрамларидан яна бири бу куз фаслининг сўнгги куни (**озар**²⁵ ойининг сўнгги куни) ва қишнинг биринчи куни (**дей**²⁶ ойининг биринчи куни)га ўтар кечаси нишонланадиган **شب يلدا – ялдо кечаси** байрамидир. Бу кеча йилнинг энг узун кечаси ҳисобланади. Бу байрамни эронликлар **شب چله يا چهله – чилла кечаси** деб ҳам атайдилар. Қишнинг аввалги қирқ кунини “катта чилла”, кейинги йигирма кунини “кичик чилла” деб номлашади. “Чилла” сўзи “қирқ” маъносини билдириб, муайян замоннинг ўтиши маъносини англатади. Қадимги Эронда ялдо кечаси муқаддас тун ҳисобланган, милoddан аввалги 502 йилда Доро I давридан бошлаб қадимги эронликларнинг расмий тақвимига киритилган. Бу байрамда ўтказиладиган маросимлар ҳам қадимдан қолган анъаналардан ҳисобланади. Қадимги эроний халқлар деҳқончилик қилиб юрган кезларда йилнинг айрим кунлари узун ва айрим кунлари қисқа бўлишини, узун кунларда қуёшнинг нурларидан кўпроқ фойдаланиш мумкинлигини мулоҳаза қилишган. Кузнинг охириги куни ва қишнинг илк кунидан бошлаб тунлар қисқариб, кунлар эса узайиб боришини

²⁵ Озар– эронликлар шамсий тақвимининг 9-ойи бўлиб, милодий 22 ноябрдан 21 декабрга тўғри келади.

²⁶ Дей– эронликлар шамсий тақвимининг 10-ойи бўлиб, милодий 22-23 декабридан 20-21 январга тўғри келади.

кузатган ҳолда бу тунни “куёшнинг туғилиш туни”, яъни “ялдо”²⁷ деб аташган. Қоронғулик Аҳриманнинг белгиси бўлиб, йилнинг энг узун тунида Аҳриманнинг ёвузлиги янада кучаяди деб ҳисоблаганлар. Бу тунда қадимги эронликлар Аҳриманнинг бахтсизлик келтиришидан қўрқиб, Аҳриманни ва ундан келадиган зиённи енгиш ва ун қувиш учун олов ёқишган. Бутун халқ бир жойга тўпланиб, доира қуриб рақс тушган, турли таомларни тановул қилиб, суҳбатлар қуришган. Ҳар ким ўзида бор мевалардан, қуритилган мевалардан келтириб дастурхонга қўйган. Ялдо туни дастурхони – **میزد** миязд деб аталган.

Ялдо тунини куёш, адолат худосининг туғилиш туни деб биладилар ва бу ҳақида ривоятлар ҳам мавжуд. Шулардан бирига кўра айнан шу тунда Митра (Аҳамоний шохларидан қолган ёзма манбалар ва Авестога кўра Мисра) дунёга қайтади ва у кун соатларини узайтиради.

Бугунги куниларга келиб ялдо кечасига икки кун қолганида қишлоқдаги барча оилалар чилла кечаси чиллажон амаки меҳмон бўлиб уларнинг уйига келишини умид қилиб уйларидаги барча ифлос гилам ва қопламаларни олиб чиқиб ювишади.

Кузнинг турфа мазали мевалари тугаган пайтга тўғри келадиган бу мавсумда эронликлар ялдо кечасида бутун оила аъзолари билан дастурхон атрофида жамланадилар. Бу байрамнинг асосий рамзларидан бири – анор ва тарвуз мевалари бўлиб, хонадон эгалари ушбу байрамга юқоридаги меваларни муҳайё қилишга ҳаракат қиладилар. Ялдо туни дастурхони **سفره ilda** – **сўфрейэ ялдо** деб аталиб, у пўстлоғидан тозаланган анор доналари, қуруқ мевалар, хусусан шафтоли, ўрик баргаклари, ожил билан безатилган бўлади. Қадимги эронликлар учун қизил ранг куёш нурлар рамзи сифатида жуда қадрланган. Айнан шунинг учун ҳам дастурхонда анорнинг ва тарвузнинг қип-қизил бўлиб лов-лов ёниб туриши, алвон рангли олмалар ва жийданинг бўлиши аجدодлардан қолган анъана давоми ҳисобланади. Йилнинг энг узун тунида қадимдан эронликлар ушбу тунда дастурхон атрофида жам бўлиб ҳар хил мавзуларда гаплашиб ўтиришган, турфа мева-ю ширинликлардан тановул қилишган. Шу билан бирга қадимда ялдо

²⁷ “Ялдо” сўзи қадимги сурёний тилидан олинган бўлиб, “туғилиш” маъносини билдиради.

кечасини ўзига хос мевалар билан хайрлашиш байрами деб ҳам ҳисобланган. Зеро, бу вақтга келиб кузги мевалар ва тарвуз деярли тугаган бўлади. Эронликлар мевалар орасида тарвузга алоҳида эътибор қаратишади. Айтишларича чилла кечаси албатта тарвуз истеъмол қилиш ва унинг пўстлоғини қўшнининг томига ташлаш лозим. Чунки агар қўшнининг тарвуз олишга қурби етмаса унинг пўстлоғини кириб ейди. Эронликларнинг эътиқоди бўйича чилла кечасида ҳар бир одам албатта сабзи, шафтоли, анор ва яшил зайтун истеъмол қилиши лозим. Бу уларни келаётган ёзда газанда ҳашаротлар, айниқса, чаён чакқанида тирик қолишини таъминлайди. Ширинликлар ва мевалар тановулидан сўнг хонадон катталарининг шоҳномахонлик, қиссахонлик, Ҳофиз девонидан фол очиш ёки игна билан фол очиш қисмига ўтилган. Игнали фол очиш маросими айниқса, Ҳамадон шаҳрида ялдо кечасининг энг муҳим маросимларидан бири ҳисобланади. Унда асосан аёллар, қизлар ва бахти очилишини кутаётган ёш йигитлар ҳам қатнашиши мумкин. Бу маросимга кўра тановул қилинадиган таомлар ва ўйин-кулгулар ниҳоясига етганидан сўнг бир парча ҳали сув тегмаган тоза мато келтиришади ва ёши улуғ аёллардан бири битта шеърни тўлиқ ёддан айтади. Бу вақти кичкина қиз келтирилган матога игна санчади. Йиғилганлар ичларида ният қилишади ва ҳар бир шеър якунланганидан сўнг ният қилганлар ўша шеърни ўз ниятига жавоб деб билади. Қуйидаги шеърни фол очишда ўқишади:

سر کوچه پسندت کردم ای گل

کوتاه بودی بلندت کردم ای گل

ترش بودی مثل آب لیمو

بمثل خرده قندت کردم ای گل

جواب: اعتماد و اطمینان داشته باش

سفید مرغی بودم بر شاخ پسته

فلک سنگی زده بآلم شکسته

فلک بالی بده پرواز گریم

در دروازه شیراز گریم

جواب : مسافر باز خواهد گشت

بلند بالا به بالات آمدم من
 برای خال لبهات آمدم من
 شنیدم خال لب هات می فروشی
 خریدارش منم چند می فروشی
جواب: دوست دار حقیقی است
 سحر صبحی برفتم دیدن گل
 بدیدم جفت بلبل شاخه گل
 زبان زرگری می خواند و می گفت
 خدا تاکی کنم صبر و تحمل
جواب: صبر باید کرد
 از کوچه در آمدی و می رقصیدی
 کارد و قمه و کیسه بما بخشیدی
 کارد و قمه و کیسه بما نفتاده
 عید و من و تو به قربان افتاده
جواب: صفا رفت و جدایی پیش خواهد آمد
 ستاره آسمان زلزله می کرد
 که یار بر خانه اش جنس پاره می کرد
 نمی دانم خودش بود یا برارش
 شدم دسته گل و رفتم کنارش
جواب: به وصال خواهد رسید

Таржимаси:

Кўчада сени ёқтирдим эй гул,
 Кичкина эдинг, ўстирдим эй гул.
 Лимон суви мисоли эдинг нордон,
 Бамисли қанддек қилдим эй гул.
Жавоб: ишон ва дадил бўл
 Писта шохида оқ қушдек эдим
 Фалак тош отди, синди қанотим
 Фалак! Қанот бергин этайин парвоз

Эшикларинг оч менга ей Шероз

Жавоб: мусофир албатта қайтади.

Баланд бўлиб сенинг тепангга келдим мен

Лабларингдаги хол учун келдим мен

Холларингни сотар экансан деб эшитдим

Ўзимдирман харидори, нархи қанча?

Жавоб: чин ошиқдир

Субҳидамда бордим кўргани гул

Гул шоҳида сайрар икки булбул

Тилидан учар шундайин нидо:

“Токайгача сабр қилай Худойим?”

Жавоб: сабр қилиш керак

Кўчадан кириб келдинг рақс тушиб

Пичок, ханчар ва ҳамён совға қилдинг бизга

Пичок, ханчар ва ҳамён бизга тўғри келмади

Мен ва сенинг байрамимиз Қурбон ҳайитига тўғри келди

Жавоб: Айрилиқ келади

Осмонда юлдуз титрарди

Ёр ўз уйида мато йиртарди

Ўзимиди бошқамиди билмайин

Бордим ёнига олиб гулдаста

Жавоб: висолга албатта етишади

Ҳамадон аёллари қизча томонидан матога урилган ҳар бир игнани ҳақиқатдан ҳам уларнинг орзуларини амалга ошишини тасдиқлови деб ишонадилар.

Бундан ташқари, шоҳномахонлик ҳам ялдо тунининг ажралмас бир қисми ҳисобланади. Ҳатто олий ўқув юрти ва мактабларда ҳам ялдо туни муносабати билан турли тадбирлар уюштирилади, шоҳномахонликлар бўлиб ўтади. Мазкур байрам ҳозирги кунда Афғонистонда, Покистоннинг айрим қисмларида, Шимолий Ҳиндистон ва Кашмирда ҳам нишонланади.

Ушбу байрам Эроннинг турли минтақаларида ўзига хос, бир-биридан фарк қиладиган маросимлар билан нишонланади.

Масалан Хуросон минтақасида ушбу чилла кечасининг энг гўзал маросимларидан бири бу – келинчакка мева юбориш одати бўлиб, куёв томони келин учун махсус идишда етти хил рангдаги мевалар: анор, узум, апелсин, қовун, олма, шафтоли, тарвуз солиб, жаннат патлари деб аталган узун ва рангли патлар билан безатиб патносада келиннинг уйига жўнатади.

Наҳованд²⁸да “Кичик чилла” маросими ўзига хос бир тарзда нишонланади. Ҳар бир оиладан бир киши юзини қорага бўяб ранго-ранг кийимлар кийиб, қўлларига иккита таёқ олиб кўча ва хиёбонларда юришади, уй, дўконларга кириб таёқларини бир-бирига уриб қўшиқ айтишади.

Исфаҳонда Эроннинг бошқа минтақалари каби барча оила аъзолари бобо ва бувиларнинг уйларида тўпланадилар. Уй эгалари эса очик дастурхон билан меҳмоннавозлик қиладилар. Катталар шоҳнома ўқийдилар ёки ўз хотираларини сўзлаб берадилар. Ялдо тунининг ичимлиги одатда чой, шарбат ва агар шу тунда қор ёғса узум суви билан омикталанган қор, таомлардан эса балиқ палов, дўлма, куфте²⁹ ҳисобланади. Курдистонликлар байрам дастурхонига тайёрланган дўлма ва сангак нонлари билан меҳмонларни кутиб оладилар.

Бу байрамнинг яна бир қизиқарли ва муҳим маросимларидан бири ялдо тунининг қаҳрамони **عمو چله جون** **чиллажон амакини** кутиб олиш ва кузатиш маросимидир. Чилла кечаси қуёш ботишига оз вақт қолганда барча эшик ва деразалар очик қоилдирилади. Эронийларнинг эътиқодлари бўйича агар кимнинг эшиги ёпиқ бўлса чиллажон амакининг жаҳли чиқиб ўша уйга меҳмон бўлиб келмас экан. Кечки овқат тановул қилишдан олдин уйнинг кенжа ўғли кўчага чиқиб мана бундай деб бақариши лозим:

“Эҳҳее, чиллажон амаки, кечки овқатни есак бўладими?”

Шундан сўнг боланинг ота-онаси “Болажон, чиллажон амаки рухсат берди” деб айтишади ва ҳаммалари биргаликда кечки овқатни тановул қилишади.

²⁸ Эрон шимолида жойлашган шаҳар

²⁹ Қийма гўшт ва гуручдан тайёрланадиган (тефтельга ўхшаш) таом

Кечки овқатдан сўнг бир нечта овқат ва турли хил мева ва ширинликлар, тарвуз ва куруқ мевалар билан дастурхонни ясаиб қўйишади. Тун ярмига уч соат қолганида оила аъзолари мана шу мева ва ширинликлардан ейишади ва барча нарсалардан озгинадан битта идишга солиб барчалари биргаликда томга чиқиб қуйидаги шеърни айтишади:

چله چله جون امشبى مهمون

ديه در ادور رو سو بيابان

Бу тун меҳмонсан азиз чиллажон

Энди уйдан кет биёбон томон.

Тун ярмига икки соат қолганида хонадон эркаги том бошига чиқиб жар солади:

“Худо оталарингизни ўз раҳматига олсин, ҳамма йиғилсин, чиллажон амакини қишлоқдан ҳурмат-эҳтиром билан кузатиб қўяйлик”. Қишлоқ аҳолиси йиғилиб битта от ёки уловни эгарлаб устига янги қоплама солишади ва ораларидан битта кишини “чиллажон амаки” сифатида танлаб олишади ва унга янги уст-бош кийдириб, отга миндириб эркак-у болалар унинг орқасидан шеър айтиб қишлоқдан кузатиб чиқишади:

چله برو به شادى

از اين ديار و وادى

خدا نگهدارت باد

خدا نگهدارت باد

Чилла кетгин шод бўлиб,

Қишлоқ, водийдан ўтиб.

Яхши боргин чиллажон,

Яхши боргин чиллажон.

Чиллажон амакаи қишлоқдан узоқлашаётганда бир одам катта идиш олиб унинг олдига ўтиб боради ва бошқалар чиллажон амакига тайёрлаб қўйган овқатларини ўша катта идишга солишади. сўнгра чиллажон амаки дарё томонга қараб юради ва ортидаги одамларга қараб шундай дейди:

اى رن و مرد وادى

رفتم به خوشی و شادی

خدا حافظ که رفتم

خدا حافظ که رفتم

Эй водий аҳолиси,

Бўлиб мен шод-у хуррам

Кетдим, энди яхши қол

Кетдим, энди омон бўл.

Дарё бўйига етганда чиллажон амакига аталган овқатларидан бир қисмини дарёга ташлашади ва саловот айтишади. Қишлоққа қайтиб “чиллажон амакини нима қилдиларинг?” деб сўраган аёлларга шундай деб жавоб беришади:

“Соғ-саломат, шод-у хурсанд бўлиб кейинги йилгача кетди”.

Шу тариқа бу кечадаги маросимлар якунланади.

Эронликларнинг энг машҳур ва қадрли миллий байрамларидан яна бири албатта Наврўз байрамидир. Эрон халқнинг азалий анъанасига айланиб қолган бу миллий байрам миллийлик қобиғидан чиқиб, умуминсоний қадриятга айланади; тили, дини, турмуш тарзи бир-бирига яқин бўлган қўшни халқларни бирлаштиради. Қардош миллатлар орасида бир-бирини боғловчи кўприкларни вужудга келтиради. Шунинг учун Наврўз халқаро байрам бўлиб, эроний ва туркий халқлар орасида кенг нишонланади. Наврўз – қуёш календари бўйича баҳор фаслининг кириб келишини англатади. Наврўз миллий анъана бўлиб, исломий урф-одатлар ва анъаналар билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бу байрамнинг нишонланиш тарихи қадимги Мидия ва Аҳамонийлар давридан ҳам олдинги даврларга бориб тақалади. Бироқ “Авесто”да бу байрам ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Бу байрамнинг нишонланиши ва бошланиши ҳақида жуда кўп афсоналар ва ривоятлар мавжуд. Шулардан бирига кўра, бу байрамнинг асосчиси Пешдодийлар³⁰ подшоҳи Жамшид ҳисобланади. Уларда айтилишича, Жамшид жуда кўп шаҳарларни кезади ва Озарбайжонга етиб келганида олтин тахтга ўтиради. Халқ у тахтни елкаларига олиб кўтарганида тахт қуёш каби товланиб ҳамма ёқни чароғон қилади ва халқ буни кўриб бу кунни байрам қилади.

³⁰Пешдодийлар – Эроний асотирлар ва “Шохнома” асарида келтирилган илк подшоҳлар сулоласи

Шунингдек Беруний Сосонийлар даврининг сўнгги йиллари юқори мартабали кишиларидан бўлган Зодвийэ Нажибзодадан келтирган маълумотларга кўра, Ахриман ер ва гиёҳлардан баракани кўтариб, шамолни эсишдан тўхтатган ва ҳамма ёқ нобуд бўлиш арафасида турган бир пайтда Жамшид Худонинг амри билан Ахриманни кўриш учун дўзахга боради ва у ерда узок вақт қолади. У қайтганида эса бутун жаҳон фаровон ҳолатига қайтади, халқ мувозанатга келади. Жамшид дўзахдан қайтган у кунда куёш каби порлаб турар ҳамда халқ икки куёшнинг порлашидан ҳайратга тушади ва бу кунни Наврўз деб аташади ва байрам қилишади. Чунки бу куни қуриган новдалар куртак очди, эронийлар бу яхшилик аломатидан далаларга арпа экилар ва бу русум эронликлар орасида мустаҳкам ўрнашиб қолди. Шу билан бирга Жамшид бу кунда одамларга гуноҳлардан покланиш учун ғусл қилишни буюрди.

Наврўз байрамига оид олиб борилган тадқиқотлардан шу нарса маълум бўладики, бу байрам Аҳамонийларнинг тўртинчи подшоҳи Доро I давридан бошлаб Мисрда ҳам кенг тарқала бошлаган.

Абу Райҳон Берунийнинг “Ал осор ал-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) асарида Наврўз байрамининг пайдо бўлишига оид қимматли маълумотларни келтириб ўтади. Унда қадимги эронликлар ақидасига кўра еру осмон ва ундаги жамики нарсалар яратилганидан кейин минг йил ҳаракатсиз туриб қолгани айтилади. Ахурамазданинг буйруғига биноан улар ҳаракатга тушади ва бу ҳаракат фарвардин ойининг биринчи тонгига тўғри келар экан. Берунийнинг ёзишича, баъзи Эрон уламолари бу кунни Жамшиднинг тахтга ўтирган, ўз динини янгилаган кун деб ҳисоблашар экан ва шунга биноан бу иш жуда буюк ишлардан саналгани боис Жамшид бу кунни байрам қилган.

Ислом фатҳига қадар мавжуд бўлган энг охириги эроний салтанат Сосонийлар даврида Наврўз бутун эрон халқининг миллий байрами ҳисобланиб келинган. Фарвардин³¹ ойининг биринчи беш куни бу байрам умумхалқ ичида байрам қилиниб, шу сабабли уни **نوروز عامه – халқ наврўзи** деб аташган.

³¹ Фарвардин – эрон куёш йилининг биринчи ойи, милодий 21март-20 апрельга тўғри келади

Фарвардиннинг олтинчи куни эса бу тантаналар саройда нишонланиб, نوروز – کاتتا наврӯз ёки подшоҳлар наврӯзи деб аталган. Ўрта форс тилида битилган ва бизнинг давргача етиб келган «ماه فروردین روز خرداد» – “Фарвардин ойи хўрдод куни ” номли рисола бўлиб, унга кўра жуда кўп муҳим ҳодисалар айнан шу кунда, яъни фарвардин ойининг 6 санасида рўй берган, жумладан зардўштилар ақидасига кўра Зардўшт ҳам айнан шу санада дунёга келган экан. Ҳозирда эронликлар бу кунни “умид куни” деб номлашган ва уларнинг эътиқодларига кўра ҳар ким шу куни тонгда ҳеч кимга сўз гапирмасдан шакар татиб, зайтун ёғидан танасига сурса йил бўйи турли балолар ва касалликлар унга таъсир этмай, соғлом юради.

Қадимдан эронликлар наврӯз байрамига йигирма кун қолганида байрамни кутиб олиш учун катта тайёрганликларни бошлаб юборганлар. Бу тайёргарликлар хоналар ва уйнинг таъмирга мухтож жойларини тўғирлаш, эшик-деразаларни, қозон-товоқларни тозалаш, гилам, уй ва пардаларни чангдан тозалаш, уйдаги эскириб қолган гилам ва кўрпаларни янгилаш, хонадон аъзоларининг барчасига янги уст-бош ва пойафзал тайёрлаш, байрам куни тайёрланадиган палов учун гўшт, ёғ, гуруч каби маҳсулотларни, ҳафт син³² дастурхони учун керакли нарсаларни тайёрлаш кабиларни ўз ичига олган.

Исфанд³³ ойи бошларидан бозорларда, хусусан матолар сотиладиган, пояфзал ва бош кийим дўконларида одамлар жуда гавжум бўлиб, ҳар ким ўз қурбига қараб оиласи аъзолари учун байрам либосининг ўйига тушар эди. Тикувчилар энг кечи билан исфанд ойининг шртасигача буюртма қабул қилар эдилар. Эронликларнинг ақидаси бўйича янги йилни эски кийимда кутиб олиш янги йилдаги яхшиликлардан ва бахт-саодатдан бебаҳра қолиши мумкин экан. Шунинг учун ҳам эронликлар пул, моддий жиҳатдан муаммолари бўлса-да, яқинларидан қарз олиб бўлса-да янги либослар ва пояфзал кийишга одатланишган. Наврӯзнинг яна бир маросимларидан бири турли-туман лаззатли таомлар тайёрлаб, яқинлари ва дўстларини дастурхон атрофига таклиф қилиш одатидир. Бунда айниқса,

³² Эронликларнинг янги йил дастурхони бўлиб, у етти хил тановул қилинадиган маҳсулотлардан иборат. Ҳар бир маҳсулотнинг номи “ син” (С) ҳарфи билан бошланади.

³³ Эронликлар куёш тақвимининг ўн иккинчи ойи бўлиб, милодий 20 февраль-20 мартга тўғри келади.

қандолат маҳсулотларининг ўрни алоҳида бўлган. Ожилфурушлар ёнғоқ, бодом, pista, қовун ва қовоқ уруғларидан тайёрланган турли-туман ожилларни катта-кичик лаганларда дўконлар олдига тахлаб қўярдилар, мевафурушлар эса дўконларини алвон-алвон мевалар, шиша гулдонларга солинган наргис ва сунбул гуллари билан зийнатлашган.

Эрон халқи қадимдан наврўз байрамини фарвардин ойининг биринчи санасида нишонлашади. Бошқа барча байрамларга қараганда эронликлар учун бу байрам жуда қадрли ҳисобланади ва мазкур байрамга оид маросимларни жуда диққат билан, маромига етказиб ўтказишади. Қадимги эронликлар бу кунда одамлар эрта тонгда туриб дарё ва суғориш каналлари бўйларига боришар, ювиниб чайиниб, шакар ейишар ёки уч марта асал ялардилар, танани ноҳушликлар ва бахтсизликлардан сақлаш мақсадида баданларига ёғ суришар эди. Бу байрамона маросимда оила бошлиғи – ота оиланинг ҳар бир аъзосига уч қошиқ асал ялатар, 1-3 тилло ёки қумуш танга берар ва барчани табриклар эди.

Баҳор байрами Наврўзга оид барча расм-русумлар чоршанбе сури байрами ва оловлар ёқишлар билан бошланиб, фарвардин ойининг ўн учунчи санасида якунига етган. Яъни қадимги эронликлар бу байрамни ўн уч кун тантана ва расм-русумлар билан нишонлашган.

Мазкур байрам нишонланадиган айрим минтақаларда ўтганлар руҳини хотирлаш ва уларнинг қабрларини зиёрат қилиш анъанаси ҳам мавжуд. Бундан ташқари қавму қариндошларни кўргани бориш одати ҳам сақланиб қолган.

Наврўз байрамининг ва Эрон фольклорининг энг асосий қаҳрамонларидан бири бу **عمونوروز** – Наврўз амаки ёки **بابا نوروز** – Наврўз бободир. У Наврўз байрами кечаларида болаларга совғалар олиб келади ва ўзининг Ҳожи Фируз исмли ҳамроҳи билан саёҳат қилади. Ҳожи Фируз ҳам эроний афсоналар ва фольклор қаҳрамонларидан бири бўлиб, ҳар йилнинг илк кунларида Наврўз амаки билан шаҳарларни кезиб, одамларни Наврўз келганидан огоҳлантириб юради. Наврўз амаки ўзига хос ташқи қиёфага эга бўлиб, булар оппоқ соч, оппоқ чоқол (айрим манбаларда келишича хиналанган соч-соқолли кўринишга эга), намат қалпоқ, ҳаворанг ипак белбоғ, оқ бўйинбоғ, зиғир толасидан тўқилган матодан қилинган

шалворларда намоён бўлади. Наврўз амаки кўлида ҳасса тутганча тоғлардан шаҳар томон йўлга тушади. Сейистонликлар (Афғонистон, Покистон билан чегарадош бўлган, Эрон жанубий шарқида жойлаган энг катта ўстонлардан бири) Наврўз амаки ўрнига *بی بی نوروز* – Биби Наврўз (Наврўз хола) ёки *بی بی گل افروز* – Биби Гулафрўзга (гул сочувчи хола) ишонишади.

Эрон фольклоршунос олими Миржалол Каззозийнинг³⁴ айтишича Наврўз амаки образида Фирдавсийнинг “Шохнома”сидаги бош қаҳрамонлардан бири Зол³⁵нинг шахсияти ишора бор. Рустамнинг отаси Зол Эроннинг афсонавий қаҳрамонларидан ҳисобланади. Зол туғилган вақтида ҳам оқ сочларга эга бўлган. Наврўз амаки ҳам жуда қари, калин, оппоқ соч-соқолли киши бўлиб, унинг хоними *ننه سرما* – аёз момодир. Наврўз бобо ва Аёз момо ҳақида турли хил халқ афсоналари мавжуд. Шулардан бири қуйидагича: Айтишларича, аёз момо ҳар йилнинг илк баҳор кунларида Наврўз бобони кўзлари тўрт бўлиб кутар экан, аммо у келгунча чарчаб ухлаб қолар экан. Уйғонгач Наврўз бобонинг келиб кетганини билиб қолар экан. Айтишларича агар булар иккиси кўришса бутун олам яксон бўлар экан.

Бошқа бир афсонага кўра эса, Наврўз амаки ўз хоними Аёз момони кўриш учун йўлга чиқар экан. Лекин улар йил давомида фақат бир тундагина – янги йил кириб келадиган тунда кўриша олар эканлар. Шу учрашувдан кейин Аёз момо кейинги йил яна шу кечада Наврўз бобо билан дийдор кўришгунча ўз йўлида давом этар экан.

Ислом Эрон минтақасига кириб келиши билан эронликларнинг кўплаб бошқа миллий байрамлари унутилди. Фақатгина Наврўз байрами эронийларнинг миллий байрами сифатида ўз ўрнини йўқотмади. Ҳозирги кунда миллий байрам бўлмиш Наврўзнинг жўғрофий харитасига назар ташланадиган бўлса, у жуда катта

34 *هفت سین، حاجی فیروز، بابا نوروز، ننه سرما و .. در گفتگو با جلال‌الدین کزازی*. Mir Jalaeddin Kazzazi. March 22, 2012.

35 Зол – “Шохнома”да номи келган Эрон афсоналарининг асосий қаҳрамонларидан бири. У Сомнинг ўғли ва Рустамнинг отаси ҳисобланади. “Зол” эски форс тилида “оқ сочли” деган маънони билдиради. Сом ўғли альбинизм белгилари билан туғилгалигидан жуда хафа бўлади ва ўғлини Симурғнинг ини жойлашган Элбурс тоғлари этагига ташлаб кетади. Симурғ янги туғилган чакалоқни ўз инига олиб бориб боқади ва тарбиялайди. Шундан кейин Симурғ умрининг охиригача Зол ва Рустамнинг ҳамроҳи бўлади.

худудларни камраб олганига гувоҳ бўлиш мумкин: бутун Ўрта Шарқда, Болқон, Қозигистон, Татаристон, Ўрта Осиё, Хитой Туркистони (Шарқий Туркистон), Судан, Кичик Осиё, Кавказдан тортиб Астрахань ҳамда Шимолий Америка, Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш, Непал, Тебет минтақаларини ўз ичига олади. Курдлар ҳам ушбу кунни байрам қилишади.

2010 йилнинг 24 март санасида Бирлашган миллатлар ташкилоти Наврўз байрамини халқаро Наврўз ва сулҳ куни деб тан олди.

Барча халқларда миллий байрамлар билан бир қаторда диний байрамлар ҳам бўлади. Ислом келиб, Эрон заминида ҳам ислом байрамлари жорий қилинди. Улардан бири Рамазони ойи рўзасини тамомлаш муносабати билан бўладиган Фитр байрами, иккинчиси эса Байтуллоҳда ҳаж ибодатини тамомлаш муносабати билан бўладиган Қурбон байрамидир. Мусулмонлар учун бу икки байрам еб-ичиладиган, шодон кайфиятда нишонланадиган, ўйнаб-кулинадиган кунлардир.

Эроннинг айрим минтақаларида, хусусан Бирженд³⁶ ва Қоин³⁷ шаҳарларида Рамазон ойи кечаларида бир неча ўғил болалар, ёш йигитлар ифторликдан сўнг қўшни ва дўст-биродарлари уйига гуруҳ бўлиб бориб “Ё рамазон” кўшиқларини айтиши одат тусига кирган.

رمضو آمد با سىصد سوار

چو به ور دشته كه تو روزه بدار

روزه مى گيرم لاغر مى شوم

گر نمى گيرم كافر مى شوم

رمضو آمد مهمونش كنى

بز و بزغاله به قربانش كنى

رمضو يا رب يا رب رمضو

300 лашкар ила келди Рамазон

Рўзангни тут дея буйруқ бўлганда

Рўза тутаман, озгин бўламан

Агар тутмасам, кофир бўламан

³⁶ Бирженд – Жанубий Хуросон ўстонининг маркази, Эрон шаркидаги шаҳар.

³⁷ Қоин – бу шаҳар ҳам Эроннинг шарқий қисмида жойлашган

Рамазон келди-ё бўлиб меҳмонинг

Ечки-улоқни қилгин қурбонлик

Рамазон ё раб, ё раб рамазон...

Уй эгалари эса рамазон қўшиғини айтиб келганларга қанд-у новвот, бошқа ширинликларни тарқатади. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки худди шунга ўхшаш маросим ўзбек фольклорида ҳам мавжуд. Фольклоршунос олим, профессор Маматкул Жўраев рамазон қўшиқлари ҳақида қуйидаги маълумотларни беради: “Ўзбек фольклорининг қадимий жанрларидан бири ҳисобланган “Ё рамазон” қўшиқлари мамлакатимизнинг барча вилоятларида ҳам кенг тарқалган бўлиб, халқ орасида ё рамазон, рабиман, рабигон, райвон, рамазон, равон, рабигон, ўребезон каби номлар билан аталади. Рўза кунлари ана шундай қўшиқларни қуйловчилар рамазончилар ёки райванчилар деб юритилган. Халқимизнинг удумига кўра, «ё рамазон» айтувчиларга қанд-курс, пул, белбоғ, қўй-қўзи, турли пишириқлар, хуллас, кўнгилдан чиқариб бирор нарса ҳадя этилган. Ана шу совға-саломларга қараб хонадон соҳибларининг ҳиммати, олийжаноблиги, саҳийлиги ёки бахиллиги маълум бўлган. Аслида уй эгаларидан ҳадя олиш райванчиларнинг асосий мақсади эмас, улар ота-боболарнинг удумига риоя қилиб савоб олиш, асрий анъаналаримизга умрбоқийлик бахш этиш ниятида «ё рамазон» айтадилар.”³⁸

Эронликлар Қурбон ҳайити байрамини **عید قربان جشن** – **қурбон ҳайити байрами** деб атайдилар. Қадимдан эронликларда шундай расм-русум бўлган: Зулҳижжа ойининг ўнинчи куни одамлар қурбонлик қилинадиган қўй ёки туяни танлашар ва уларнинг кўзларига сурма суришир, уларнинг пешонасига кичкина ойначани осиб қўйишар, қўйларининг бўйнига эса рангли ипак дастрўмолчани боғлаб қўйишар эди. Шундай шукуҳли маросимга қурбонлик бўладиган жойга ҳайвонларни келтиришар, уларга сув ичириб, қурбонлик дуосини ўқиб қурбонликни амалга ошириб унинг гўштири қўни-қўшни орасида тақсимлар эдилар. Лекин бугунги кунга келиб бу маросим юқоридаги расм-русумларсиз ўтказиб келинмоқда.

³⁸ <http://fikir.uz/blog/ramazon/1695.html>

Эрон туркманлари эса бу байрамга (улар бу байрамни *қурбон байрам* деб атайдилар) уч кун олдин тайёргарлик кўра бошлайдилар. Биринчи куни уй-жойларини тозалаш ишлари билан шуғулланадилар, иккинчи кунни ширинликлар тайёрлашга бағишлайдилар. Ҳайитдан олдинги арафа кечасида ўзларига оро бериб, энг яхши ва янги кийимларни киядилар. Бу кунда эрон туркманларининг гўштдан турли-туман таомлар ҳозирлаб, қўшниларига тарқатишлари ва уларга яхши тилакларни тилашлари одат тусига кирган. Умуман олганда Эроннинг турли минтақаларида яшовчи турли элатлар мазкур қурбон ҳайити байрамини катта хурсандчилик ва шукуҳ билан ўтказадилар. Мазкур байрам эронликлар томонидан диний вазифа ёки диний бурч сифатида катта иштиёқ ва байрамона кайфиятда нишонланади.

Бу байрам нафақат Эрон, балки бутун ислом оламининг энг муқаддас диний байрамларидан бўлиб, хусусан Марка зий Осиё давлатларида ҳам жуда катта хурсандчилик билан нишонланади. Бизнинг юртимизда ҳам Қурбон ҳайити байрами кунлари қурбонлик келтириш, байрам ширинликларини тайёрлаш, қурбонлик гўштидан қўни-қўшниларга тарқатиш одати қадимдан ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда.

Эрон курдлари орасида эса қурбон ҳайитини нишонлаш диний расм-русумлардан ташқари ўзгача сурубахш байрамга айланиб кетади. Курдлар жонлик қурбон келтириб бўлишгач қишлоқ аҳолисининг ёшу қариси ўрмон, яйлов ва далаларга чиқишади. Дарахтларга арқон боғлаб барчалари (эри йўқ аёллардан ташқари) арғимчоқ учадилар. Агар ҳаво яхши бўлмасдан, ёғингарчилик бўладиган бўлса ҳар бир оила ўз хонадонига арғимчоқ ўрнатиб кечгача шу арғимчоқларда учишади.³⁹

Ҳайит байрамлари барча мусулмонлар шодлик ва хурсандчилик изҳор қиладиган кунлар ҳисобланади. Ҳайит кунларида имкони бор киши янги кийим киядилар, имкони йўқлар эса энг яхши тоза-озода кийимларини кийиб чиқадиладар. Ҳайит байрамларида сайлгоҳларга чиқиш, қавму қариндошларни зиёрат қилиш билан бу кундаги хурсандчиликлар доираси янада кенгаяди, уларга совғалар

³⁹ سيد علی میرنیا. فرهنگ مردم. تهران 1990 ص 14

улашилади. Умуман олганда ҳайит байрамининг халқ орасидаги гина-адоватлар ва турли кўнгилсизликларни кетказиш ҳамда инсонлар ўртасида меҳр-оқибат ришталарини янада мустаҳкамлаш сингари ҳикматлари кўпдир.

Эронликларнинг қадимдан нишонланиб келинадиган диний байрамларидан бири ражаб ойининг йигирма еттинчи санасида нишонланадиган **عيد مبعث** – **мабъас байрами** бўлиб, пайғамбар Муҳаммад Алайҳиссаломнинг ўзига буюрилган топшириқ билан чиқишига боғлиқ. Бу байрам Сафавийлар давридан то бугунги кунгача ўтказиб келинадиган байрамлардан бири бўлиб, пойтахт ва мамлакатнинг бошқа ҳудудларида (ўстон ва шаҳристонларда) ҳоким ва фармондорлар иштирокида ўтказилган. Бу байрамда халқ вакилларидан сайланган бир киши сўзга чиқиб шоҳ ёки ҳокимларга табрик нутқини сўзлаган ва ўз навбатида ҳукмдорлар ҳам унга миннатдорчилик билдириш билан бирга халққа бу байрамнинг аҳамияти ҳақида нутқ сўзлаб бутун халққа тинчлик-соғлиқ, хайру барака тилаб табрик йўллашган. Шунингдек, Яратгандан бу байрамда барча мусулмонларнинг ислом кўрсатмалари асосида яшашни, исломга эргашиб ҳидоят ва муваффақиятга эришишни сўраб дуо қилишган.

Эронликларнинг диний байрамларидан яна бири **عيد غدير** – **ғадир байрамидир**. Бу байрам ҳар йили зулҳижжа ойининг ўн саккизинчи куни Ҳазрати Алининг Муҳаммад Алайҳиссаломнинг вориси (Муҳаммад Алайҳиссаломнинг ўрнига қолган киши сифатида) қилиб тайинланган кун муносабати билан худди мабъас байрами сингари ўтказилади. Бу кунни жуда катта тантаналар билан ўтказишади ва пайғамбар авлодидан бўлганлар – саййидларни зиёрат қилишга боришади. Қадимда саййидлар, яън пайғамбар авлодлари зиёрат қилувчиларнинг ҳар бирига кумуш танга бериш русуми бўлган, лекин кейинчалик бу анъана йўқолиб кетган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, эронликларнинг асосий миллий ва диний байрамлари юқорида номлари келтирилган байрамлар бўлиб, уларнинг аксарияти ўзбек ва қардош халқларимиз байрамлари билан муштараклигини, байрамлари муштарак халқларнинг урф-одатлари ҳам муштарак бўлишини кузатишимиз мумкин.

2.ЭРОНЛИКЛАРНИНГ МИЛЛИЙ УРФ-ОДАТЛАРИ ВА АНЪАНАЛАРИ

Чақалокқа исм қўйиш маросими. Янги туғилган фарзандга чиройли исм қўйиш ота-онанинг фарзанд олдидаги бурчидир. Шунинг учун ҳар бир ота-она бу муҳим ишга алоҳида эътибор ила ёндошмоғи лозим. Эронликлар бу ишни алоҳида маросим даражасида бажаришади. Уларнинг қадимий урф-одатларидан бири чақалокқа исм қўйиш маросими бўлиб, у гўдак туғилгандан сўнг олтинчи кечаси нишонланади ва ушбу маросим пайтида чақалокқа исм қўйилади. Исломдан кейин бу одат диний урф-одатлар билан уйғунлашиб кетган. Хусусан, Хуросон халқининг эътиқоди ва урф-одатларига кўра чақалок туғилишининг олтинчи кечаси энг муҳим ва ҳаяжонли кечалардан бўлиб ушбу кечада баъзи қариндошлар, эркаклар ва аёллар давра куриб ўтиришади ва эрталабгача чақалокни қўлдан-қўлга ўтқазишади ҳамда шеър, дуолар ўқишади. Улар жин-ажиналарни қўрқитиш ва чақалок ётган хонага яқинлаштирмаслик учун ҳар дақиқада доира чалиб, баланд овозда куйлашади. Чунки уларнинг эътиқоди бўйича олтинчи кеча чақалок учун энг хатарли тун бўлиб бу кечада ажиналар ҳар хил ҳийла-найранглар билан чақалок ётган хонага кириб уни ҳамзоди⁴⁰ билан алмаштириб қўйишлари мумкин.

Бунинг олдини олиш ҳамда жинларни чақалок ётган хонадан узоқлаштириш мақсадида улар турли ҳийла ва воситалардан фойдаланишади: улар аввало боланинг бадани ва юзига қора куя суркаб уни хунук ҳолатга келтирадилар. Уларнинг ақидаси бўйича буни кўрган ажиналар чақалокдан қўрқишади ва ёки ундан безор бўлиб алмаштириш фикридан қайтишади деб ишонишади. Кейин озгина милтиқ дори ва пақилдоқларни оловга ташлаб ҳамма жойни тутун ва қоракуя қилишади. Бунинг асосий сабаби шуки – пақилдоқнинг пақиллаган товуши ҳамда милтиқдорининг тутуни ичида ваҳимага тушган ажиналар бу атрофларга қадам босмайди деб ҳисоблашади. Бундан ташқари эшик ва

⁴⁰ Ҳамзод – эронликлар ақидасига кўра чақалок билан бир пайтда дунёга келадиган рух

остоналарга майда темир ва пўлат қириндиларидан сепиб чиқилади. Сўнгра исирик тутатилади. Тўқ кўк рангли бўёқ билан чақалоқнинг қўл -оёқлари бўялади, туя жуни ва эчки сочидан тўқилган ип парчасини боланинг билагига ҳамда уч рангли ипни онанинг билагига ва ўнг оёқ тўпиғига боғлашади. Сўнгра ажиналар кўрқиб уларга яқинлаша олишмасин деб чақалоқ ва онасининг бош кийимиغا еттидан игна санчиб қўйишади.

Худди шу пайти йиғилганлар орасидан бир аёл кафтига бироз гуруч олиб етти қул (қул билан бошланувчи Қуръони карим суралари) дуосини ўқиб қўлидаги гуручга дам солади ва хонанинг тўрт тарафини айланиб кафтидаги гуручни оз-оздан тўқиб боради. Уларнинг эътиқоди бўйича шу йўл билан улар ажиналарнинг она ва бола ётган хонага кирмаслиги учун тўсиқ яратишади. Бундан ташқари улар устига ёғ ва шакар суртилган бир бўлак нон билан бир кўза сувни уй томига олиб чиқиб қўйишади. Бунинг сабаби шуки агар ажина уй тоmidан келишни истаса том устидаги сув ва нонга кўзи тушиб нафсини қондиради ва бошқа чақалоқнинг жонига хавф солмайди. Сўнг маҳалла имоми ёки оиланинг улуғларидан бири чақалоқнинг ўнг қулоғига азон айтади ва чап қулоғига унинг исмини айтиб таништиради. У оила хоҳиш ва танловига қараб унга саҳоба ёки имомлардан бирининг исмини (аксарият ҳолларда ўғил бола бўлса -Али, Ҳасан, Ҳусейн; қиз бола бўлса -Фотима, Заҳро, Сакина) қўяди. Чақалоққа азон айтиш ва исм қўйиш маросими якунланганидан сўнг йиғилганлар саловат айтиб хурсандчилик қилишади. Шундан сўнг болани ҳали бўйи етмаган етти қиз оёғи остидан ўтказишади ва ажиналардан тўлиқ ҳимоя қилиш мақсадида чақалоқнинг бўйнига қурбонлик қилинган қўйларнинг бир нечта кўзлари, бўри тирноғи ва сиртлон панжасидан тумор қилиб осиб қўйишади. Сўнгра хонага ғалвир олиб кирилиб йўргакланган чақалоқни бироз кўмир, бир бурда нон ва ўша давлатда ишлатиладиган тангалар билан ғалвирга солишади, сўнг қўлдан қўлга ўтказиб қуйидаги шеърларни ўқийди:

بچه بچه ماهه بچه

خدا نكهدار بچه

هر كه خورده نان بچه

دعا كنه جان بچه

*Бола, бола ой бола
Худо асрасин бола
Кимки еса нон бола
Дуо қилар жон бола.*

Кейин чақалокни бошқасига беради ва у одам ҳам қуйидаги шеърни ўқийди:

بچه درم يگانه
كوك ميوان خانه
ككر ككر مي خوانه
چشمش به تو ممانه

Таржимаси:

*Болажоним ягона
Уйимизда дурдонам
Қиқир-қиқир кулади
Кўзлар сенда қолади*

Чақалокни учинчи одамга беради ва у ҳам мана бундай деб шеър айтади:

بچه درم يگانه
كوك ميوان خانه
ككر ككر مي خوانه
گوشش به تو ممانه

Таржимаси:

*Болажоним ягона
Уйимизда дурдонам
Қиқир-қиқир қилади
Қулоғи сенда қолади.*

Сочи сенда қолади деб ойдин тонгда чақалокни елакдан олиб ерга қўйишади.

Балужестон⁴¹ да эса фарзандга дарахтлар ва ҳафта кунлари номидан олиб исм қўйиш одати бор. Масалан: Кенор (садр дарахти), Кохур (ёввойи дарахт тури). Ёки ўғил болалар исмини Шанба, Чоршанба, Пайшанба деб қўйишади. Лекин ҳеч ким гўдакка Якшанба ёки Сешанба деб исм бермайди ва буни яхшилик аломати деб ҳисоблашмайди. Бу каби ҳафта кунларини исм сифатида фарзандга бериш юртимизнинг жанубий воҳаларида яшовчи аҳолида ҳам яқин-яқингача мавжуд бўлган одат эди.

Эронда чакалоққа исм қўйиш маросимидан ташқари ўғил болаларни хатна қилиш маросими ҳам жуда ўзига хос, қизиқарли маросимдир. Ўғил болаларни кичиклик чоғида хатна қилдириш мусулмон халқларнинг тарк қилмайдиган одатига айланган. Бу маросим ҳам узоқ тарихий даврлар билан боғлиқ бўлиб, инсоният тарихининг илк даврларидаги ўғил болаларни бир ёш босқичдан иккинчисига ўтишини махсус маросим, инициация тарзда нишонлаш анъанаси асосида шаклланган. Бундай одатлар яҳудийларда ва ислом дини тарқалган мамлакатларда удумга айланган. Хатна қилиш ҳам қадимий урф-одатлардан бири ҳам диний фарз ҳисобланиб хурсандчилик ва шодиёна билан нишонланадиган маросимдир.

Эронда қадимдан болани 3 ёки 7 ёшлигида хатна қилишган ва бу маросимга ёр-у дўстлар, қавму қариндошлар таклиф этилган. Маросим ўтказиладиган куннинг тонгида бола бир нечта қариндошлар ва қўшиқчи аёллар ҳамроҳлигида ҳаммомга жўнатишган. У ерда исирик, ладан (диний маросимларда ишлатиладиган хушбўй ўсимлик) ва бошқа хушбўй ўсимликлар тутатилган. Сўнгра болага янги кийимлар кийдирилиб уйга олиб келишган. Уйда гилам устига қизил рангли тўшак солиниб болани унга ётқизиб ухлатишган. Қўшиқчилар шўх куйлар чалишган ва йиғилганлар рақсга тушишган. Сўнгра уста (хатначи) келиб чўнтагидан сариқ рангли найча олиб боланинг жинсий аъзосини қўлининг учи билан ўзига тортган ҳолатда уни найчага киритган. Бу вақтда йиғилганлардан кимдир қимирлаб кетмаслиги учун боланинг қўл-оёқларини

⁴¹ Афғонистон, Эрон ва Покистон давлатларининг чегарадош ҳудудида жойлашган вилоят

ушлаб турган. Уста чўнтагидан пичоғини чиқариб тезликда болани хатна қилган ва ўша жойга қиздирилган пахта босиб ўраб қўйган.

Ҳозирги кунда ҳам бу анъана давом этиб келмоқда. Хатна амалиёти тугагандан кейин бу жараёнда иштирок этган дўсту биродар, қавму қариндошлар ўз имконият ва саховатига кўра болага пул бериб юзларидан ўпадилар. Қариндошлар одатга кўра бошқаларга нисбатан кўпроқ пул беришади. Баъзилар бола учун каттароқ совға-саломлар тайрлаб, уни маросимга ўзлари билан олиб келишади. Шундан кейин ўйин-кулгу, хурсандчилик байрами бошланиб кетади. Хатна қилинган бола бир неча кун ўрнида ётиши ва камроқ ҳаракат қилинши тавсия қилинади. Бу муддат ичида совуқ сув ичиши мумкин эмас, чунки тиф теккан жой газак олиб, йиринглаб кетиши мумкин. Бундай пайтда боланинг таомланишида кўпроқ тухум, гўшт сингари оқсилга бой овқатлар ташкил қилади.

Баъзан маблағни иқтисод қилиш мақсадида бир кунда бир нечта болаларни хатна қилишади. Бундай ҳолларда болалар сони тоқ бўлиши керак. Икки, тўрт ёки олти нафар болаларнинг бир кунда хатна қилиниши мумкин эмас. Агар бир кишининг икки нафар ўғли бўлсаю ва у киши ҳар иккисини бир кунда хатна қилдирмоқчи бўлса, хатна амали яқунланиши билан тезда икки ўғли ўртасида хўроз сўйиб юбориши керак. Шунда ушбу кунда учта (яъни тоқ сон) қон чиқарилган бўлади. Эронликларнинг ақидасига кўра шу иш қилинмаса фарзандларидан бирини ажал олиб кетар экан. Эрон халқи ўғил бола хатна қилинмагунича унинг қўли нопок деб ҳисоблайдилар ва муайян вақт келганда унинг қўлини албатта ҳалоллаб олиш керак.

Эронликлар билан айрим жиҳатлари муштарак бўлган анъана ва урф-одатларимиз сингари мазкур амал Ўзбекистонда ҳам қадимий асосга эга. “Ўзбекистон номоддий маданий мероси” сайтида келтирилган маълумотларга кўра, юртимизда мазкур маросим ўғил болаларда 3-5-10 ёшда, айрим ҳолларда 11-12 ёшгача ўтказилган. Қўни-қўшнилар ҳамда қариндош-уруғлар ҳамда жамоа иштирокида ўтказилади. Анъанага кўра суннат тўйига тайёргарлик жараёнидаги қатор удумлар (кўрпа тикиш, тўй сарполарини бичиш ва тикиш) маҳалланинг кекса ва ўрта ёшдаги серфарзанд аёлларига топширилган. Тўйгача бўлган даврда

тандир курди, сўқим сўйди, маслаҳат оши каби маросимлар ўтказилган. Бу маросимлардан кейин хатми куръон маросими ўтказилади ва унга қишлоқ (махалла) қариятлари, имом ва қариндошлар таклиф этилади. Тўй бўладиган уйда махсус дастурхон ёзилиб, палов тайёрланади ва маросим якунида куръон оятлари ўқилиб дуо қилинади. Шундан кейин катта тўй тантаналари бошланади. Суннат тўйида тўй болага қавм-қариндошлар ва ҳамқишлоқлар оқсоқоллар даврасида сарпо тарзда бошдан оёқ янги кийимлар кийдиришади. Сўнгра болани муборакбод этиб устига танга, ширинликлар сочадилар. Тўйдаги энг катта маросими-элга ош бериш ҳисобланади. Ҳозирда Ўзбекистоннинг кўплаб ҳудудларида тўйда нахорга ош бериш одат тусига кирган. Ош бериш маросими охирида илгарилари қечқурин ҳовлига катта гулхан ёқирилиб, унинг атрофида катта кураш, тортимачоқ (арқон тортиш) ва бошқа ўйинлар қилинган. Меҳмонхоналарда (аёллар ичкарида) базм, ғазалхонлик ўтказилган, бахшилар дostonлардан парчалар ижро қилган. Тўйнинг эртаси куни баъзан кўпқари ва бошқа мусобоқалар уюштирилиб, ғолибларга совринлар берилган. Хусусан, Хоразмда "Олтин қовоқ", Фарғона водийсида "қулоқ чўзди", Тошкентда эса "маст бола" каби болалар ўйинлари уюштирилган.⁴²

Ихтилофни адолат йўли билан ҳал қилиш одати. Қадимда Эрон шаҳар ва қишлоқларида юзага келган муаммо ва жанжалларни адолатли йўли билан ҳал қилиш одати бўлган. Бу жараён қуйидагича амалга оширилган:

Одамлар ўз арз-додлари билан шаҳарларда ҳоким (фармонбардор), туман марказларида ноиб ва қишлоқларда оқсоқолларга мурожаат қилишган. Овул ва қабилаларда ҳам бу вазифани овул раиси (бек) ва қабила бошлиғи бажарган. Ҳоким ва ноиблар даъволашаётган тарафларни ўша жойдаги қозихонага юборган. Қози арзгўй, икки томон келтирган далиллар ва гувоҳларни эшитгач шариат ҳукмлари асосида фатво чиқарган. Сўнгра ҳоким ва ноиблар мазкур фатво асосида ҳукмнинг ижро этилишини таъминлашган.

Қишлоқларда маҳалла оқсоқоли ёки ёши улуғлар масжид ёки қишлоқ майдонининг бир чеккасида ўтиришиб даъвогарларнинг арз ва далиллариغا қулоқ

⁴² <http://ich.uz/uz/ich-of-uzbekistan/national-list/domain-3/377-sunnat-toy-khatna>

солишган ва муаммони ҳал қилишган. Овул ва қабилаларда ҳам бошлиқлар шу тариқа иш юритишган ва даъвонинг бу усулда ҳал этилишига адолатли йўл деб қарашган.

Ҳижома қилиш одати. Араб тилида ҳижома сўзи “ал-ҳажм” ўзагидан келиб чиққан бўлиб, у “сўриш” деган маънони англатади. Ал-Ҳижома термини қон олдириш борасида ишлатилган. Ҳижома қадимдан маълуму машҳурдир. Қадимги чинликлар (хитойлар), бобилликлар ва фиръавнлар давридаги мисрликлар ҳам уни амалда қўллаганлар. Улардан қолган осори атиқаларда баъзи касалларни ҳижома йўли билан даволашаётганлигини тасвирловчи суратлар бунга далилдир. Қадимдагилар бу ишда маъданий (тилло, кумуш) каъс (банка)лар ва хўкиз шохларидан фойдаланганлар. Улар бу шохларни беморнинг танасидан қон олишмоқчи бўлган ўринга қўйиб, унинг ичидаги ҳавони шохнинг уч қисмидаги кичкина тешикча орқали сўриб чиқариб, шохнинг ичини ҳаводан ҳоли қилиб қўйганлар.

Эронда ҳам қадимда баҳор фасли бошларида етти ёшдан ошган қиз ва ўғил болалар, эркагу аёлларни ҳижома қилиш одати бўлган. Одамлар баҳор фаслида қон жўш уради ва йилига бир марта танадан ифлос қонни чиқариб ташлаш керак деб ишонишган. Эронда одатда лўли аёллар ва маҳалла сартарошлари ҳажжом (қон олувчилар)лик вазифасини бажарганлар. Юқориси тешик бўлган сигир шохи билан ҳижома қилишган. Ҳижома қилиш қуйидаги тартибда амалга оширилган:

Ҳижома қилувчи одам шохни елканинг орқа томонига иккита курак ўртасига қўйиб шохнинг тешигидан сўрган. Кейин мугузни олиб сўрилган жойни бироз шамоллатган. Кейин ўткир пичоқ билан ўша жойни тилган ва шохни қўйиб қайтадан куч билан сўрган. Ажралган лаҳта қон мугуз ичига тушган. Сўнггра ҳижомачи сўрилган қонни қўлидаги тупроқ солинган идишга тўккан. Ҳижома қилдирган киши уч кун давомида нордон нарса ейиши мумкин бўлмаган.

Маълумки қон – инсон организмнинг энг муҳим элементларидан бири. У тўқималарга кислород етказишда ва моддалар алмашинувида фаол иштирок этади. Киши ҳаракатсиз ҳолатида қон «қарий бошлайди», ўзининг сифатларини йўқотади, қолаверса, нотўғри овқатланиш, ҳавонинг ифлосланиши, стресслар

натижасида барча ёмон моддаларни ўзига шимиб олади. Бугунги кунда организмимиз турли хил токсинлар билан сув, ҳаво, озиқ-овқат ҳамда вакцина ва дори-дармонлар орқали заҳарланмоқда. Хижома ана шу «чикит»лардан қутулишда ёрдам беради. Бизни ўраб олган сон-саноксиз токсинлар мавжуд даврда организмни тозалаш борасида хижома бизнинг юртимизда ҳам Эронда ҳам янада долзарб бўлиб қолмоқда.

تعارف – (таорўф) эронликларнинг ўзига хос одатларидан бири, уларнинг ижтимоий алоқаларининг ажралмас қисми дейиш мумкин. Хорижликларнинг таъкидлашича, таорўф эронликлар этикетининг энг муҳим ва мураккаб жиҳатларидандир. Таорўф – навозиш, назокат, хушмуомалалик, илтифот, марҳамат, хушомад каби тушунчаларни ўз ичига оладиган бутун бир муомала тизими сифатида инсонларга ҳурмат-эҳтиром кўрсатишнинг энг юқори нуқтасини намоён қилади. Масалан, дўкон эгаси харидоридан пулни олишни хоҳламаса, бу айнан таорўфнинг бир кўриниши ҳисобланади. Харидор пулни тўлашни таъкидлашда давом этади, дўкон хўжайини эса тўловни олишни бир неча бор рад этганидан сўнггина пулни олиши мумкин. Бундан ташқари, эрон маданиятида расмийлик юзасидан шеригини меҳмондорчиликка таклиф этиш одати ҳам таорўфга мисол бўла олади. Агар шериги таклифни қабул қилиб, унга жиддий қараса, бу билан таклиф қилувчини жуда ноқулай вазиятга тушуриб қўйиши мумкин, ахир бу шунчаки таорўф юзасидан айтилган таклиф-ку! Булардан ташқари эронликларнинг яна қатор одатлари борки, уларни қуйида санаб ўтамиз:

Исирик тутатмоқ – исирик ёмон кўзлардан сақлайди деган эътиқод билан, аксарият оналар ўз фарзандлари учун исирик тутатадилар.

Бармоқларни қарсиллатиб ўйнамоқ (рақсга тушмоқ) – эронликлар одатда байрамлар, тўй ва тантаналарда бармоқларини қарсиллатадилар. Халқ маданиятининг бир қисми бўлган қўл бармоқларни қарсиллатишдан турли садолар ҳосил бўлади.

Нач! – эронликлар бирон бир нарса ёки ҳодисани инкор этмоқчи бўлишса, “خير” ёки “تخير” – “йўқ” инкор сўзини айтиш ўрнига икки қошларини тепага

кўтариб “нач” дейдилар. Бу айнан инкор маъносини билдирса-да, “йўқ” дея узул-кесил инкор қилишдан кўра анча мулойимроқ маъно касб этади.

Бодрингни мевалар идишига солиб қўйиш – мевалар солинган идиш эроликлар дастурхонининг асосий қисми ҳисобланади. Меҳмондорчилик пайтида албатта таомдан олдин ёки кейин мевалар солинган катта (идиш) сават дастурхонга қўйилади. Аксарият мамлакатларда бодринг мева ҳисобланмайди. Лекин эронликлар мева саватида бодринг ўзининг собит ўрнига эга.

Ўтириш, базм ташкил қилиш – одатда тўй, фарзандли бўлиш, янги уй сотиб олинганда ёки шу каби катта, эътиборга молик ҳолатларда эгасидан каттагина базм ташкил қилиб бериш кутилади.

Ота-оналар ўз фарзандларини отажон, онажон деб аташини ҳам эрон оилаларида кўплаб учратиш мумкин. Бу кўпгина ғарбликларни ҳайратга солиши мумкин. Бироқ эронликлар ўз фарзандларига мурожаат қила туриб “Келақол онажон” ёки “келақол отажон” дея чақирадилар. Бу ҳол жиянларига нисбатан амма, амаки, хола ва тоғаларга ҳам тегишли. Бу ҳолатни бизнинг мамлакатимизнинг айрим ҳудудларида ҳам учратиш мумкин. Бизда бу ҳолат одатда “келақол она қизим” шаклида бўлади.

Арзимаиди дейиш. Дунёнинг ҳар бир чеккасида қилинган хизмат учун пул олиш оддий ҳол. Аммо эронликлар қилинган хизмат учун пулни тезда олишни уят деб ҳисоблайдилар. Аввал пул олишни анча вақт рад қилиб турадилар. Ва бу ҳол “арзимаиди” сўзи билан ифодаланади. Бу одат ҳам хорижлик меҳмонларни ажаблантирадиган ҳолатдир.

Ойлик маош ҳақида сўраш – эронликлар учун бу каби шахсий саволларни сўраш жуда оддий ҳол ҳисобланади. Харид қилинган нарса ёки бирон жойга уюштирилган сафар харажатларини сўраш ҳам шулар жумласига киради.

Бошқаларга орқа ўгириб туриш – эронликлар учун ҳеч қандай ҳолат ва ҳеч қандай шароитда мумкин эмас. Агар ҳеч иложсиз қолиб, шундай вазият билан тўқнаш келиб қолинса, албатта узр сўралиши лозим. Ҳатто машина ҳайдовчиси рулга ўтириш чоғида орқадагиларга ўгирилиб узр сўрайди. Ўтирганларнинг “ҳеч қиси йўқ”, “беҳижолат” ларидан сўнг хотиржам рулни бошқариши мумкин.

Юқорида санаб ўтилган кўп ҳолатларни эронийларнинг таорўфига мисол қилишимиз мумкин. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, юқорида санаб ўтилган, эронликларга нисбат берилган бу каби хусусиятлар нафақат эронлик, балки кўпгина шарқ халқларига, жумладан ўзбек халқига ҳам хос хислатлар дейиш мумкин.

3. ЭРОНЛИКЛАРНИНГ ИШОНЧ ВА ЭЪТИМОДЛАРИ

Иримлар, ишонч ва эътиمودлар нима ўзи? Одамларнинг кузатувлари натижасида келиб чиққан тажрибаси натижасими ёки само аломатларини ўқиш қобилиятими? Аслида бу муҳим эмас. Муҳими, бу аломатларнинг борлиги. Илло, халқнинг кўп асрлик тажрибасини йўққа чиқариш ҳам тўғри эмас. Албатта, иримларнинг ҳаммасига ҳам ишониб бўлмайди. Мутахассис сифатида эрон халқларининг ирим-сиримларини ва ишонч-эътиқодларини кўриб чиқамиз.

Ҳар бир халқнинг ўзига хос урф-одат, анъана ва маросимлари бор. Уларнинг ҳар бири бошқасидан тубдан фарқ қилади. Бири фойдали, бири мутлақо зарарли. Бизнинг мақсадимиз бу иримларнинг фойдали ёки зарарли эканлиги ҳақида гапириш эмас, балки эрон халқлари фольклорининг бир қисми бўлган иримларни ва халқ ишонч-эътиқодларини ўрганишдир.

Эронликларнинг урф-одатлар қатори, ишонч ва эътиқодлари, ирим-сиримлар ҳам беҳисоб кўп. Асрлар давомида сақланган халқ ичидаги иримлар аслида ўша халқнинг яшаш тарзи, маданияти, уни ўраб турган муҳитидан келиб чиқади. Эрон халқининг қадимий анъаналарини ўзида мужассам этган халқ ишонч-эътиқодлари эрон халқининг мифологик тасаввурлари, эътиқодий қарашлари, турмуш тарзи ва маънавиятидан акс садо бериб туради. Мамлакатнинг турли бурчакларида яшовчи турли қабила ва элатларнинг ишонч-эътиқодлари ҳам турличадир. Масалан, қашқойлар⁴³нинг эътиқодига кўра, агар қабиланинг қуроли бўлмаса, бу гўё либоссиз аёлга тенг деган маънони англатади. Яна уларнинг эътиқодига кўра от гўё оёқ (манзилга элтувчи восита) қа тенг. Яйлов ёки кўчи

⁴³ Форс – Форс кўрфази яқинида жойлашган, мамлакат жанубидаги вилоятлардан бири бўлиб, қашқойлар айнан шу жойларда кўчманчи ҳаёт тарзида яшовчи туркий тилли қабилалардир

тортиб олинган қашқой сувсиз қолган балиққа тенглаштирилади. Ҳомиладор аёл тушида рўмол кўрса ёки бошига рўмол боғласа қиз фарзанд кўради деб ишонилади. Агар улар дашту биёбонда бирон бир шарт, келишувга келмоқчи бўлсалар, бир неча тошни учтма-уст қўйиб, бу устунчани “Ҳазрати Аббоснинг хўтиги” деб номлайдилар ва ҳазрат Аббос номи билан қасам ичадилар. Келишув якунига етгандан кейин тошларни бузиб, бир-бирларига бу келишувни бузиш мумкин эмаслигини айтадилар. Шундай қилиб, ҳеч қандай ёзма ҳужжатларсиз келишув амалга оширилади. Улар айтилган сўз ва ичилган қасамга садоқат ҳар нарсадан устун дея ҳисоблайдилар.

Машҳадликлар⁴⁴ ақидасига кўра эса, агар бирор киши шанба куни пиёз еса, бойиб кетади деб ҳисоблайдилар. Бирор киши сафардан кеч қайтаётган бўлса, супургини қибла томонга тескари қилиб турғизиб қўядилар ва бу сафардаги инсоннинг тезроқ уйга қайтишига ёрдам беради деб ишонадилар. Агар кимдир якшанба куни ҳаммомга борса ақлдан озади деб ҳисоблайдилар. Ҳар ким жума кечасида озиқ-овқат сотиб олиб, уйига келтирса, уйига барака олибборган бўлади. Агар эшак ўтириб ҳанграётган бўлса, эгасининг ўлими яқин деб ишонилади. Оқ отни тушда ёки ўнгда кўриш эса машҳадликларнинг ақидасига биноан муродларнинг ҳосил бўлишига ишора экан.

Кучон⁴⁵ шахри аҳолиси эса одамларни санаётганда “бир юмалоқ, икки юмалоқ, уч ...” деб санайдилар. Агар супурги бир кимсанинг оёғига тегиб кетса, ундан бир чўп синдириб олинади. Уларнинг иримига кўра бу йўл билан бахтсизликнинг олди олинган бўлади. Кечқурун супуриш ҳам хосияти яхши эмас деб ҳисоблайдилар. Агар ликопчада ўгирилган пиёла билан бирон кишининг олдига қўйилиши ҳурматсизлик белгиси ҳисобланади.

Деррегеэликлар⁴⁶ эрта тонгда қарға томни ёки деворни тумшуғи билан тақиллатаётган бўлса, хушхабар келади ёки узоқдан кутилаётган меҳмон келади деб ишонадилар. Улар тухмат ва бўҳтонга учрамайлик деган ақида билан

⁴⁴ Машҳад – Хуросон Резовий ўстонининг маъмурий маркази. Эроннинг аҳолиси ва катталиги бўйича Техрондан кейин иккинчи ўринда турадиган шахри ҳисобланади. Шиа мусулмонларининг муқаддас шахри ҳисобланади

⁴⁵ Эрон шимолий шарқида жойлашган шаҳар.

⁴⁶ Деррегеэ – мамлакат шимоли шарқида, Хуросон Резовий ўстонида жойлашган шаҳар

остонада ўтирмайдилар. Агар эркак киши икки аёл ўтасидан ўтса, бахти кулиб боқмайди, ақиқ тошли узук бахт келтиради каби ақидаларга ишонадилар. Агар товук хўроз каби қичқирадиган бўлса, эгаси буни шумлик аломати дея, тезда сўйиб юборади.

Эрон Ғарбий Озарбайжонида жойлашган Таргавар қишлоғида эркак киши ип йигирадиган чарх тагидан ўтса, иснод ҳисобланади ёки агар эркак киши тандирдан чиққан биринчи нонни еса хотини вафот этади деган ақидага ишонишади. Агар бирор киши қайнаб турган сут тагидан чўғ олмоқчи бўлса, қозон эгасига бу ёқмайд ва қўйларининг сутидан барака кетади деб ирим қилади. Агар тошбақа косаси ва чиганокни сарёғ мешига солиб қўйса унинг баракаси кўпаяди деб ишонишади, бўрилар ҳамла қилганда оху каби тез югурсин деб қўйнинг бўйнига охунинг туёғини осиб қўйишади.

Исфахон ўстонида жойлашган Эрдестон шаҳри аҳолисининг ақида ва ишончлари ҳам жуда ўзига хос. Масалан агар шамол шимолдан эсса ҳаво куруқ ва совуқ, агар жанубдан эсса ҳаво иссиқ бўлади деб ишонишади. Агар суҳайл юлдузи қиз боланинг юзига тушса (қиз болага кўринса) у қизнинг гўзал, оқ юзли бўлади, агар бу юлдуз бтрон мевага тушса у меванинг таъми ширин, ранги тиниқ бўлади дейдилар. Қуёш ботганидан кейин чиқадиган зуҳро юлдузи мағриб томонда ёки Каркас тоғлари⁴⁷ устида турса, бу йилни серсув ва ёғингарчилик кўп бўлади деб ҳисоблайдилар, агар зуҳро юлдузи жануб ё жануби ғарбий томонга оғиб турган бўлса ёки қибла томонга ботса халқ эътиқоди бўйича бу йил қурғоқчилик бўладиган ва кам ҳосил олинадиган йил деб ҳисоблайдилар. Ундан ташқари эрдестонликлар ой атрофида думалоқ айлана гардишларни ёғингарчилик аломати деб биладилар. Эски булутлар ўз жойларини янги булутларга бўшатиб берсалар ёки булутлар тоғнинг ўртасини қоплаб олсалар, тоғнинг тепаси ва пастки қисми очиқ дейдилар. Булутли кунларда қарғалар томга кўниб, уй ҳовлиларда сайраб, сакраб юрсалар қор ёғишининг аломати дейдилар. Агар ёмғир майдалаб, мулойим ёғаётган бўлса, демак ҳали узоқ ёғишининг аломати ҳисобланади. Агар чакмоқ, момақалдирок бўлиб, кетидан ёмғирга уланиб кетса

⁴⁷ Исфахон шимоли-ғарбида жойлашган тоғ тизмалари

олдинда серҳосил йил кутаётганининг, акси бўлса, яъни чакмоқлардан кейин ёмғир ёғмаса қурғокчилик бўлишининг нишонаси, агар кулранг булут осмонни қопласа, қор ёғишининг аломати ҳисоблайдилар. Кечалари шақоллар овози келса, демак у туннинг эртаси ҳаво очиқ бўлади дейдилар. Хуллас, эрдестонликларнинг табиат ҳодисалари ва астронимок жисмлар билан боғлиқ ақидалари жуда ўзига хос бўлиб, уларнинг айримларини бошқа халқлар, хусусан ўзбек халқи ишонч-этиқодларида ҳам кузатишимиз мумкин. Масалан, агар тунда осмонни булут қопласа-ю, шамол кучайса, демак қаттиқ совуқ бўлмайди. Шамол қанчалик қаттиқ бўлса, совуқ бўлиш эҳтимоли шунча кам. Агар кеч кузда тунги самода юлдузлар ялтирай бошласа, кучли шамол туриб, ҳаво совуб кетади. Ёмғир ёғаётганда кучли шамол турса, демак ҳаво очилиб кетади. Кузда кун ботар ва кун чиқар маҳаллар қуёш тўқ қизғиш рангда бўлса, ёғингарчилик бўлади. Ғозлар учиб кетса, тез кунда қор ёғади. Чумчуқ кўлмак сувда чўмилса, кунлар исиб кетади, қарға чўмилаётган бўлса, ёмғирли кун бўлади. Ой равшан бўлса – кун ҳам очиқ бўлади, тунд, хира бўлса, ёмғир ёғади. Булутлар турнақатор тизилишса, кун илийди. Қарғалар дарахтнинг баланд шохларида ўтирса – совуқ ҳаво, пастки шохларида ўтирса – шамолли ҳаво бўлади. Ёмғир қатта-қатта доналаб ёғса, кўпга чўзилмайди. Об-ҳаво яхши бўлишининг асосий белгиси – осмон текис кулранг булут билан қопланишидир. Шамол қанча кучли эсса, совуқ шунча кучсиз бўлади. Кундузи ҳаво тунд ва кун ботар томон қизил бўлса, ёмғир ёғади.⁴⁸ Гувоҳи бўлганимиздек икки халқ ўртасидаги ирим-сиримлар бир-бирига жуда ўхшаш.

Нишопуда жойлашган Бор қишлоғида ажойиб одат бор: буғдой ўрими пайтида бирон киши икки бошоғи бир-бирига қўшилиб кетган буғдой бутасига дуч келиб қолса, ўша бутани ўрмай, қолдиришади. Атрофидаги барча буғдой ҳосилини ўриб бўлгандан кейин, ер эгаси бир қўй олиб келиб қолдирилган буғдой атрофида уч марта айлантриб олади ва сўнгра шу буғдойга яқин жойда қўйни қурбонликка келтиришади. Унинг гўштини эса қишлоқ аҳолиси ўртасида тақсимлаб чиқади. Борликлар шу йўл, яъни қурбонлик йўли билан келаси йил ер ҳосили янада кўпроқ ва серҳосил бўлади деб ишонишади.

⁴⁸ <https://uzbolakay.ucoz.com/>

Кермоншоҳда яшовчи курд қабилаларидан бўлмиш Санжобийларнинг урф-одатлари ҳам ўзига хос: агар тупроққа буланган мушук уйга кириб қолса, демак уйга мусофир келаётганидан дарак; агар бирон киши яноғини ичидан тишлаб олса, бошқа биров уни бошқа жойда ғийбатини қилаётган бўлади; шанба куни тўй қилиш, сафарга чиқиш бехосият ҳисобланади; агар бирон хонадонда наврўз байрами таомини ерга тўкилса бу оиладан йил охиригача хафагарчилик ва кўнгилсизликлар аримайди деб ишонишади.

Кермоншоҳда яшовчи бошқа бир курд қабиласи бўлган Калхўр аҳолиси эса бир йилни 365 кун эмас, балки 360 кун деб ҳисоблайдилар. Қолган беш кунни эса ортиқча деб биладилар ва уни “панжа” дея номлайдилар. Панжа фарвардин ойининг 14 сидан бошланади ва 18 санасининг кун ботишида якунига етади. Шу кунлар мобайнида калхўрлар ҳеч қандай ишга қўл урмайдилар. БУ қabila аҳли шу кунлар мобайнида муомала, тўй, борди-келди, меҳмон кутиш ва бошқа шу қаби ишларни кейинроққа қолдиради. Фарзандлари ўғил бўлиб, вафот этган аёллар эса тухум пишириб, уларни рангларга бўяб, қабристондаги болаларга тақсимлаб чиқади.

Мамлакат ғарбида, Ироқ билан чегарадош ҳудудларда Элам қабилалари яшайди. Аҳолининг аксариятини асосан курдлар ташкил қилади. Уларнинг ишонч-эътиқодлари ва ирим-сиримлари ҳам юқоридаги курд қабилалариникидан фарқ қилади. Масалан овчи кўча бошида қарғани кўрса, овдан қуруқ қайтмади, ови бароридан келади, агар қуённи кўриб қолса унда бўш қўл билан овдан қайтади деб ҳисоблайдилар. Бундай иримлар бизнинг халқимизга ҳам ёт эмас. Хусусан, сафарга чиққан сайёҳ бўри, бургутни кўрса, ўзини омади келган ҳисоблайди. Тулки кўрса, шубҳага тушади, кўнгилсиз воқеа бўлишини кута бошлайди. Эламликлар анжир ва зайтун дарахтларини муқаддас ҳисоблаб, уларни кесмайдилар. Анор ейишни савоб иш ҳисоблайдилар, уларнинг ақидасига кўра анор — қорни тўқнинг овқатини ҳазм қилади, қорни очнинг эса қорнини тўйғазади. Ўтганларнинг хотирасига атаб жума оқшомларида анор эҳсон қиладилар. Дарддан фориг қилади деган ишонч билан қизғиш тошдан бўлган тақинчоқни бўйниларига тақиб юрадилар. Садафсифат қазилма тури мавжуд

бўлиб, уни ун турадиган идишига солиб қўядилар – уннинг баракали бўлиши учун. Агар ит ё мушукка сув сепилса, сув сепган одам қўлига сўгал чиқади деб ишонадилар. Агар ит қиш кечаларида бўрига ўхшаб узун-узун увласа шу кечада қор ёғади деб ҳисоблайдилар.

Форс ўстонида жойлашган Мамасани шахристонида яшовчи қабилаларнинг ирим-сиримлари ҳам жуда қизиқарли. Масалан, агар бир киши бемор бўлса ва тушига тулки кириб уни чақирса, бемор вафот этади деб ирим қилишади. Лекин бу ҳолатнинг олдини олиш учун эронликларнинг ўзига хос усти тўқилган, таги матодан бўлган оёқ кийими – **гиве** ни тескарисини ўгириб қўйишади ва “биздан сих, сендан гўшт” – дейишади. Шунда ўлим бўлмайди деб ишонишади.

Қуёш ва ой тутилган вақтда, олий кучлар ой ва қуёшни олиб қўйишди деган ақидага ишонадилар. Қуёш ва ойни озод қилиш учун ноғора чаладилар, ўк узадилар, турли овозлар чиқарадилар. Мамасани аёллари туғруқ пайтида аёлларни қўрқитадиган, урадиган жин борлигига ишонадилар. Бунинг олдини олиш учун эчки жунидан тайёрланган қора арқонни бутун хона атрофига ташлаб, хона эшиги олдини ҳам ўраб чиқадилар. Бундан ташқари, хона эшиги олдида қўй юраги ва буйрагинини, уларнинг ёнига эса пичоқ, туз, пиёз, гивеларни осиб қўйишади. Туққан аёл ва гўдак пешонасига муҳрлангандек қилиб, зарар кўрмасин учун қора чизиб қўйишади. Булардан ташқари оқлик – ун, туз қабиларни, оловни кечалари уйдан олиб чиқиш мумкин эмас. Баҳор фаслида мамасани қабилалари хушовоз «гапи гупи» номли қушни кўришлари билан қуйидаги ашулани қуйлай кетишади. Зеро бу паррандани кўриб ва шу ашулани қуйлашса ҳеч қандай касаллик уларга яқин йўлолмайди деб ишонишади.

گپی گپو

گیم به گیت

باد به لبت

شیر میر شکار

بره سیسار (بره سفید)

سسپو به جونت

از این سال تا آن سال

Кермондаги Бачокчи қабиласи (уруғи) аёллари нон ёпаётган ва сутни кувлаб мой олаётган вақтида эркаклар у ерда туришлари керак эмас. Яъни, эркакларнинг шу ишлар жараёнида ҳозир бўлишлари мумкин эмас. Мазкур қабила аъзолари ҳосил йиғим терими пайтида буғдой, арпа ва бошқа айрим дуккаклиларнинг бир қисмини ўрмай қолдирадилар. Ҳосил йиғими сўнгида ҳамма ўримчилар қолдирилган ушбу қисмни биргаликда ўрадилар ва бўлишиб оладилар. Кейин эса ҳар бир ўримчи шу ўрилган нарсалар бир неча бошоқдан уйига элтади ва уйлари, чодирлари деворларига илиб қўйишади. Уларнинг ақидасига кўра ушбу бошоқлар илоҳий бошоқлар бўлиб, хайр-барака келтирар экан.

Сейистонликларда ҳам ажойиб иримлар мавжуд. Масалан агар кимдир итга сув сепса сўгал чиқади. Агар бирор ким хўроз ёки товукдан бошқа ҳайвонни “киш-киш” деб ҳайдаса, унинг уйига меҳмон келади. Агар сугир ўз оёғини силкитса ёмғир ёғади деб ишонишади. Агар тузни оловга сепса ёмғир ёғиши тўхтади. Агар ёзда шамол эсмаса, бир оиланинг тўнғич ўғлининг иштонини (унинг ёши нечида бўлишидан қатъий назар) тескари қилиб узун таёққа илиб қўядилар, шундан сўнг шамол эсади деб ишонадилар. Уларнинг ажойиб одатларидан яна бири шуки, агар икки илон бир-бирига ёпишиб қолса, шу вақт оиланинг тўнғич ўғли иштонини ечиб, илонлар устига ташлайди ва илонлар бир-биридан ажралганидан кейин эса шу ўғлонга маҳаллий аҳоли “мура” деб атайдиган мунчоқ тақилади. Сейистонликларнинг ақидасига кўра ушбу мунчоқни тақиб юрган одамга омад кулиб боқади. Булардан ташқари, агар ҳомиладор аёлнинг овози илоннинг қулоғига етса, илоннинг кўзлари кўр бўлиб қолади; агар кимдир йил алмашинуви пайтида отнинг кавш қайтариб турганини гувоҳи бўлса, йил тугагунча вафот этади деб ҳисоблайдилар. Гувоҳи бўлаётганимиздек, бу ирим-сиримлар жуда ажойиб.

Эрондаги Ғарбий Озарбайжон ўстонида жойлашган Ошнуйе шахрининг Момаш⁴⁹ қабиласининг эътиқодига кўра эса тунда чашма бўйига бориш, тушдан кейин бирор кимга туз бериб туриш ёки қора қозонни қўйлар олдига олиб бориш бахтсизлик келтиради. Тунда супурилганда эса одамнинг мол-мулкига зиён келтиради деб ҳисоблайдилар.

⁴⁹ Момаш – Эрон курд қабилаларидан бирининг номи.

Сангсар⁵⁰ шахри аҳолисининг иримига кўра эса, қари кампирлар узоқ умр кўриш учун тўйдан бир кун олдин келин-куёвнинг тўшагида ётадилар, шундай қилсалар уларнинг умрлари янада узаяди деб ҳисоблашади.

Эроннинг жанубий ғарбида яшовчи Бахтиёрий қабилаларининг⁵¹ эътимодига кўра агар бўрининг кўзи тумор сифатида бирор кимсага ҳамроҳ бўлса, у одам ҳеч қандай касалликларга чалинмайди деб ҳисоблайдилар. Бундан ташқари, бўрининг оёғини янги туғилган чақалоқнинг бешигига боғлаб қўйилса, бола касалликка чалинмайди ва унга кўз тегмайди деб ишонадилар. Бу каби одатлар яқин-яқингача Қашқадарё вилоятининг айрим туманларида ҳам мавжуд эди. Янги туғилган чақалоқ бешигининг тагига бўри терисини солиш, тишини тешиб бешикка безак қилиш одати сақланган эди.

Элам⁵² халқида инсон ва ҳайвонларга умр тақсимлаб бериш ҳақидаги ажойиб ривоят бор. Унга кўра, Худо одамни яратганидан кейин, унинг оғирини енгил қилиш учун эшак ва итни яратди. Эшак Худодан ўз вазифаси ҳақида сўраганида, Худо унга ўттиз йил умр берилганини ва шу умр мобайнида инсоннинг оғир юкларини ташиш вазифаси юклатилганини айтди. Эшак Худога ялиниб машаққатли умрини қисқартиришни сўради. Худо унинг хоҳишини қабул қилиб умрини ўттиз йилдан ўн йилга қисқартирди. Шундан сўнг ит Худодан ўз вазифаси ҳақида сўради. Унга ҳам ўттиз йил умр берилгани ва шу давр мобайнида одамзотнинг молини, уйини қўриқлаш, тунлари ухламай, кундузлари ҳушёр бўлиши кераклиги айтилди. Ит ҳам бундай қийинчиликлардан умрини қисқартиришни ёлвориб сўради ва Худо буни ҳам қабул қилди. Итга ҳам ўн йил умр берилди. Кейин одам Худодан ўз вазифаси ҳақида сўради ва Худо унга ҳам ўттиз йил умр берилганини ва шу давр ичида тўкин-сочин ҳаётда яшаши, ит ва эшак унинг хизматида бўлиши ҳақида айтди. Одам эса бу ўттиз йил умр камлик қилишини айтиб, умрини узайтириб беришни Худодан ялиниб сўради. Шунда Худо эшак ва итнинг умридан қирқ йил қолди, хоҳласанг шу қирқ йилни сенга берилган умрга

⁵⁰ Семнон ўстонида жойлашган Меҳдишаҳрнинг қадимий номи бўлиб, бе ер аҳолиси сангсар тилида сўзлашадилар.

⁵¹ Бахтиёрийлар лур тилининг лахжаларидан бўлмиш бахтиёрий лахжасида сўзлашадилар.

⁵² Элам – Эрон ғарбида, Ироқ билан чегарадош ерларда жойлашган, аҳолисининг асосий қисмини курдлар ташкил қиладиган шахар.

кўшиб бераман. Одамзот буни қабул қилди ва шундай буён одам зоти умрининг бошидаги ўттиз йилини ғам-қайғусиз, хурсандчиликда ўтказди ва қолган умрини эса ит ва эшак каби “ҳанграб” ва “вовуллаб” ўтказар экан.

Эламликлар сомон йўлини кўрсалар буни “Макка йўли” деб атайдилар. Айримлари эса сомон йўлини осмоннинг устуни деб атайдилар.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, юқоридагига ўхшаган одатларни кўплаб санаish мумкин. Ҳатто, санокнинг тагига етиш ҳам қийин. Бу каби иримлар, эътимодлар қандай пайдо бўлганини замирига етишга ҳаракат қилар эканмиз инсон ҳамиша ҳар бир ҳодисадан ўзига манфаатли жихатларни топишга ҳаракат қилганига гувоҳ бўламиз. Инсон ҳаёлан бу манфаатларни асослашга сабаб ахтаради. Вақт ўтгани сари турмуш тажрибаси мазкур воқеа-ҳодисаларни турларга бўлиш, улардан фойдали ва зарарлиларини ажратиш заруратини туғдиради. Оқибатда, халқ тасаввурида “бундай бўлса-яхши, бундай бўлса-ёмон” деган ҳукмлар пайдо бўлади. Масалан, бирорта одамнинг ҳовлисида булбул сайраса, яхши; бойўғли сайраса, ёмон деган тахмин одат тусига кирган. Бир кўринишда аҳамиятсиздек туйилган ҳолат турли урф-одатларга, расм-русумларга асос сифатида асрлар давомида миллатлар онгида, жумладан эрон халқлари онгида ҳам шаклланиб келган.

ЭРОН ФОЛЬКЛОРЕНИНГ ЭПИК ЖАНРЛАРИ

4. ҚАДИМ ФОРС АФСОНАЛАРИ ВА ЭРТАКЛАРИ

Афсоналар – халқ оғзаки ижодининг энг қадим даврларида пайдо бўлган, воқелик (олам) ҳақидаги тасаввурларни конкрет образлар воситасида акс эттирувчи ривоявий асарлар. Афсоналар қадимги одамлар учун тафаккур шакли, улар афсона воситасида олам сир-синоатлари (оламнинг ёки инсоннинг яратилиши, қуёш чиқиши ва ботиши, шамол эсиши ва момагулдурак сабаби ва ҳ.)ни билишга интиланлар, Афсоналарда уларнинг олам ҳақидаги билимлари ўз ифодасини топган. Афсоналар қадимги кишиларнинг борлиқ олам ҳақидаги ибтидоий тасаввурлари мажмуи бўлиб, коинотнинг яратилиши, инсон, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг вужудга келиши, самовий жисмларнинг пайдо бўлиши, табиий ҳодисаларнинг сабаблари ва моҳияти, афсонавий қаҳрамонлар, маъбудалар ва илоҳлар тўғрисидаги эътиқодий қарашларни ўз ичига олади.

Эрон заминида яшайдиган халқларнинг ўтмиш ҳаёти билан боғлиқ мифларнинг дастлабки намуналари “Авесто” китобида берилган. Аввал оғзаки тарзда вужудга келган асар ёзув маданияти шакллангандан сўнг Зардушт ташаббуси билан 12 000 мол терига олтин ҳарфлар билан битилди.

“Авесто”нинг яратилганига яқин уч минг йил бўлди. Унда Зардушт – оташпарастилик динининг асосий қонун-қоидалари акс этган. Зардушт Ахура Маздага мурожаат қилиб, дунё, инсон, коинот, ҳақиқатнинг вужудга келиши ҳақида сон-саноксиз саволлар беради. Хусусан, ерга дон экиш, ҳосил йиғиш ҳақида шундай дейилади: “Кимдаким буғдой экса, у Ашах (Ҳақиқат)ни экади. У Мазда динини яна ва яна кўкартиради. Қачонки эгатларда уруғ етилса, девлар ўринларидан кўпадилар. Қачонки буғдой гуркираб кўкарса, девлар даҳшатдан титрай бошлайдилар. Қачонки буғдой ун бўлса, девлар нола чекадилар. Қачонки буғдой хирмонга уюлса, девлар нобуд бўладилар. Қай бир хонадонда буғдой бош чиқарса, у хонадонга девлар яқинлаша олмайдилар. Қай бир хонадонда буғдой

бош чиқарса, девлар у хонадондан қочадилар. Қай бир хонадонда бугдой омбори бўлса, гўё қиздирилган темир девлар бўйнини чирмаб ташлайди”.

Агар юқоридаги матнни диққат билан ўқисак, инсон меҳнати бутун ёмонлик ва фожиаларни даф этувчи куч экани аниқ сезилади. Бу насихатга амал қилиш инсонни, қон-қариндошларни турли ёвузликлардан асраши девларнинг хонадондан қочиши мисолида аниқ кўрсатилган.

“Авесто”да инсон қасамининг аҳамияти, унинг инсон эканлиги билан боғлиқлик ҳам кўрсатилган:

– “Эй дунёни яратган Зот! Эй Ҳақиқат! Қасамларнинг саноғи нечадир? Ахура Мазда жавоб берди:

– Менинг қасамларим олтитта:

Биринчи – сўз қасами;

Иккинчи – қўл қасами;

Учинчи – қўй қасами;

Тўртинчи – сугир қасами;

Бешинчи – одам қасами;

Олтинчи – экин қасами; энг яхши, энг обод, энг серҳосил заминдаги экин”.

Бу қасамларнинг тартибига эътибор қаратсак, энг биринчиси – сўз қасами. Инсоннинг сўзи унинг ори, уяти, ғурури экани қайд этилмоқда. Охирги қасам эса инсон оиласининг баҳоси билан ўлчанмоқда. Зардушт бу қасамларни бузиш қандай жазоланиши ҳақида сўраганда, Ахура Мазда жавобларини баён этади. Бу жазоларни ўқиганингизда, этлар жимирлаб кетади. Қасамнинг бузилиши уни берган одам учун ўлим экани аниқ сезилади. Умуман, “Авесто” билан танишиш асарнинг қомусий мазмунга эга эканини кўрсатади. Айрим парчалар худди бугунги кунда ёзилгандек туйилади: – “Ёмон тарбиячи ўз таълими билан илоҳий сўзларни тесқари қилади ва тириклик идрокини хароб қилади”.

– “Ўзгаларни яхшиликка олиб борган кимсаларгагина яхшилик насиб этади”.

“Фикр, сўз ва амал олаmidан эзгу **фикр**, эзгу **сўз** ва эзгу **амал**ни танлайман”.

– “Ерга яхши ва кучли уруғ сепмоқ дунёдаги энг зарур қонун ҳисобланади”.

Ҳатто, китобда айтилишича, қарз олиб, қарзини бермаган одам ўғрилиқ қилган кишига тенглаштирилади. Оловга нопок нарсани ташлаб ёқиш қораланади. “Авесто” китобида эзгулик оламини яратувчи Ахура Мазда билан ёмонлик олами худоси Ангра Маню (Ахриман) қарама-қарши қўйилган. Улар ўртасидаги муносабатни тасвирлаш давомида Митра, Анахита, Каюмарс, Жамшид, Гершасп каби қаҳрамонлар иштирок этган воқеалар баён этилади. Хуллас, “Авесто” уч минг йил муқаддам яшаган ота-боболарнинг ҳаёт тарзи қандай бўлганидан аниқ ва далилий хабар берувчи гўзал тарихий-адабий ёдгорликдир. Фақат “Авесто”да бу маълумотлар асотир кўринишида акс этган.

“Авесто”нинг бизгача сақланиб етиб келган тўрт қисмидан бири “Вендидад” китобининг учинчи боби деҳқончилик, хонаки чорвадорлик, оила, покиза ҳаёт, оловни улуғлашга бағишланган. Бу боб Ахура Маздага саволлар ва унинг жавоблари асосига қурилган.

Жумладан, Зардушт шундай савол беради:

- Эй, моддий оламнинг яратувчиси! Ер юзида қайси ўлка сенга энг мақбулдир?

Ахура Мазданинг жавоби:

- Қаерда тақводор инсон ўзига оила курса, унда олов ва сут, аёл ва фарзандлар, чорва бўлса, ўша ўлка мақбулдир, бундай ўлкада чорва ҳам мўл, аёл ва фарзандлар ҳам мўл, олов ва турли неъматлар ҳам, озуқа ва итлар ҳам мўл, тақводорлик ҳам ортиқдир...

Эй, Зардушт Спитама! Қаерда ғалла, ўт-ўланлар, емиш учун турли сабзавот ва мевалар кўп етиштирилса, кўриқ ерлар суғорилиб, ботқоқликлар қуритилса, қўй ва моллар кўп боқилса, улар гўнги ерга (тупроққа) солинса, ўша ўлка энг мақбул ўлкадир. Кимки бу ерга, эй, Зардушт Спитама, ўнг ва чап қўли билан ишлов берса, ўша, дарҳақиқат барака топади.

Севгувчи эр ўз маҳбубаси-аёлини юмшоқ ўринда қандай эркалаб, унга ўғил ё бошқа фарзанд бахш этса, деҳқоннинг ерга ишлов бериши ҳам шунга ўхшашдир.

Шунда ер унга айтади:

- Эй, инсон, сен мени ўнг қўлинг ва чап қўлинг билан парвариш этсанг, чап қўлинг ва ўнг қўлинг билан ишлов берсанг, мен сенга мўл ҳосил ва турли неъматлар етказиб бераман.

Ким агар бу ерга ишлов бермаса, эй, Зардушт Спитама, агар ўнг қўли ва чап қўли билан ерни парвариш этмаса, ер унга айтади:

- Эй, инсон, сен менга парвариш бермас экансан, билки, абадул-абад ўзгалар эшиги олдида сарғайиб, тиланиб турувчилар каторида бўласан, сенинг олдиндан эртаю кеч турли таомларни олиб ўтишади (сен эса қараб қола берасан)...

Ким ғалла экса, у такводорлик уруғини экади, ғаллани ўриб янчишга тайёрлашганда, девларни тер босади, тегирмонни ун тортишга ҳозирлашганда, девлар тоқати тоқ бўлади, ундан хамир қоришга киришганларида, девлар зор қакшаб фарёд чекишади, хамирдан кулча ясаб, тандирга ёпишганда, девлар даҳшатдан уввос тортишади».

Иккинчи мисол: Яна «Вендидад» китобининг иккинчи бобида Жамшид (асли Йима вахишта - гўзал Йима) ҳақидаги миф баён қилинади. Ушбу асотир мазмуни қуйидагича:

Бутун оламлар парвардигоридан Зардуштга пайғамбарлик рутбаси иноят бўлгач, у тангрига мурожаат қилиб сўрайди:

«Эй, бутун дунёнинг яратувчиси, муқаддас зот Ахура Мазда (Олий билимлар эгаси)! Сен мендан илгари инсонлардан қай бири билан суҳбат қилгансан, кимга илк бор Ахура Мазданинг муқаддас динидан таълим бергансан!»

Олий билимлар эгаси бўлмиш ягона тангри унга шундай жавоб қилади:

«Эй, Ҳақ бандаси Зардушт! Сендан илгари мен илк бор инсонлардан Йима (Жамшид)га, чорва ва йилқи подалари эгаси ўшал гўзал инсонга хабар йўлладим. Мен унга: «Эй, Вивахванта ўғли гўзал Йима! Сен менинг динимни ўрганиб, уни ҳимоя этишга тайёргарлик кўргин», дедим. Аммо, эй, Зардушт, ул гўзал Йима шундай жавоб қилди:»Мен бундай вазифа учун яратилмаган бўлсам, ўқимаган бўлсам, мен дин-эътиқодни чуқур ўзлаштириш ва ҳимоя қилишга қодир

эмасман». Шунда, эй, Зардушт, Мен - Ахура Мазда - унга буюрдим: «Агар сен, эй, Йима, менинг динимни ўзлаштириш ва ҳимоя қилишга тайёр бўлмасанг, унда мен яратган дунёни обод қил, кенгайтир. Сен ушбу ер юзини ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга ва бошқариб туришга масъул бўл!» Ва, эй, Зардушт, ул гўзал Йима менга жавоб қилди: «Мен сен яратган дунёни обод қиламан, уни кенгайтираман, уни ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга, бошқариб боришга мен тайёрман.»⁵³

Шундан сўнг 900 йил давомида Йима (Жамшид) ер юзини обод қилиб, турли ҳунарларни жорий қилади. Бой моддий маданият бунёд этилади. Аммо (Фирдавсий талқинига кўра) умрининг охирида Жамшид эришилган ютуқлардан ғурурланиб кетиб, кибрга берилади. Ўзини «яратувчи» эълон қилиб, бутун халқдан ўзига сажда қилиш, сиғинишни талаб қила бошлайди. Шунгача, ривоят қилишларича, ўлим ҳам, касаллик ҳам, совуқ ҳам, очлик ҳам бўлмаган экан. Жамшид ўзини «худо» деб эълон қилгач, ер юзига ўлат тарқайди, очлик ва қаҳратон совуқ бошланади. Ва охир-натижада даҳшатли ёвуз куч - Ажи Даҳака (Фирдавсий “Шоҳнома”сига кўра Заҳҳок) юртга бостириб кириб, ўз ҳукмронлигини ўрнатади ва минг йил эл-юрт зулм ва зулмат ичида қолади.⁵⁴

Профессор Н.М.Маллаевнинг маълумот беришича, мифлар ҳақида яна “Бундахишн” китоби ҳам бор. “Мифологияга кўра, Гайа Мартан (Каюмарс) ер юзида пайдо бўлган биринчи одам бўлиб, гўё у Ахура Мазда (Хурмуз) томонидан яратилган ва икки вужуддан: ҳўкиздан ва одамдан ташкил топган экан. Инсониятнинг ашаддий душмани бўлган Аҳриман Каюмарсни ўлдиради. Каюмарс жасадининг ҳўкиз қисмидан 55 хил дон, 12 хил ўсимлик, сигир ва ҳўкиз, улардан эса 272 хил фойдали ҳайвонлар пайдо бўлади; одам қисмидан инсоннинг эркак ва аёл жинси ҳамда металл вужудга келади”.

“Авесто”дан ташқари афсоналарни қадимги форс тошбитикларидан, эроний бўлмаган манбалардан, масалан юнон манбаларидан ҳам топиш мумкин.

Абулқосим Фирдавсий Тусийнинг “Шоҳнома”си ҳам Эрон афсонавий тарихини ўрганишда энг муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Адиб талқинида

⁵³ Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литератур. М.-«Наука»-1972, с. 50-51.

⁵⁴ М.Имомназаров. Форс адабиёти (X-XV асрлар).– Т., 2019.14-15-с.

афсона ва асотирлар ўқувчи кўз олдида жонланади, афсонавий қаҳрамонларнинг тимсоллари тирик инсонларга айланиб ҳаракатланади, фикрлайди ва сўзлайди, азобланади ва шодланади, китобхоннинг руҳига таъсир қилади. Шу билан бирга “Шоҳнома”нинг айрим қисмларида “Авесто” асотирларининг таъсири яққол сезилиб туради. “Шоҳнома” тўрт минг йилга яқин муддатни ташкил қилувчи жуда катта афсонавий ва тарихий даврни ўз ичига олади. Маҳоратли адиб бу дostonда Эрон афсонавий ва ҳақиқий тарихини қамраб олишга ҳаракат қилган. Бу ишни бажариш учун у жуда кўп ҳужжат тўплаган, араб ва паҳлавий тилларида кўп асарлар ўқиган, кўп меҳнат қилган, шунчалик катта материалларни уйғунлик билан бирлаштириб, барча қисмлари бир-бирига мутаносиб бўлган “Шоҳ китоб” яратган. Улуғ немис шоири Гёте ўзининг “Ғарби-шарқ девони”ига ёзган шарҳларида Фирдавсий Эроннинг афсонавий ва тарихий ўтмишини ёзгач, кейинги авлодларга умумий гап ва баъзи талқинлардан бошқа нарса қолмаганлигини қайд қилиб ўтади.⁵⁵

Катта эпик дoston бўлмиш “Шоҳнома” қадим эроний қабилалар тўқиган афсоналар, қаҳрамонлик дostonларини, халқ хаёлида яратилган ва халқ қалбида ардоқланиб келаётган қадимий қаҳрамонлар, эпик баҳодирлар, оддий меҳнат аҳли вакиллари ҳақидаги қиссаларни ўз ичига олади. Фирдавсий халқ яратган сюжетларни катта маҳорат билан бирлаштириб муаззам бир дostonга айлантирди.

“Шоҳнома”нинг бош қаҳрамони сейистонлик баҳодир Рустамдир. Филология фанлари докторлари Муҳаммад Нури Османов ва Шоислом Шомухамедовлар Фирдавсийнинг ушбу асарининг ўзбекча таржимасига ёзган сўзбошисида шуни қайд қилиб ўтадиларки, сейистонликларнинг аجدодлари – саклар Эрон мифологияси, афсона ва қаҳрамонлик ривоятлари пайдо бўлган даврдан анча кейин Сейистонга кўчиб келган эдилар. Фирдавсий истифода этган қадимги Эрон “Худойнома”ларида Рустам ҳақида маълумотлар ё бутунлай бўлмаган, ё аҳамиятсизроқ персонажлар қатори тилга олинган. Аммоқайси бир вақтда Сейистон баҳодирлари ҳақидаги ривоятлар Эрон қаҳрамонлик эпосига

⁵⁵ Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Т.1975. 8-с.

қўшилганлиги аниқ эмас. “Шоҳнома”да эса сейистон баҳодирлари, айниқса Рустами Достон асосий ролни ўйнайди.⁵⁶

Хулоса қилиб айтганда “Шоҳнома” асар муаллифига боқий умр бериб унинг номини бутун жаҳонга машҳур қилди. Асарнинг шуҳрати минг йиллар мобайнида сўнмай, аксинча бу шуҳрат барқ уриб яшнаб бормоқда.

Эртаклар. Ғайбдан илҳомлантирилиувчи халқ руҳи аввал мифларни яратади, кейин эса мифлардан эпос, эртак, лирик қўшиқ ва шу каби бошқа жанрлар туғилади. Эрон фольклорининг энг бой жанрларидан бири бўлган форс халқ эртаклари ўз сюжети, шакли ва бадиий тасвир воситалари билан ниҳоятда хилма-хилдир. Эрон фольклоршунослигида **افسانه** атамаси ҳам мифларга, ҳам эртак атамасига нисбатан ишлатилади.

Халқ фантазияси, ҳаёлот олами форс эртакларидаги ижобий қаҳрамонларни жамики инсоний фазилатлар, хислатлар билан сийлаган. Маълумки, эртаклар ҳақиқий сўз санъати сифатида қадимдан яшаб келаётган халқ оғзаки ижодидаги эпик жанрдир. Эртаклар барча халқлар оғзаки ижодида қадимдан шаклланган ва фаол жанрлардан саналади. Эртаклар, асосан, насрда яратилиб, сюжети асосида сеҳрли-фантастик, саргузашт ёки маиший характердаги воқеалар ётади, воқеалар баёни ва талқинда ижодий фантазия, тўқима салмоқли ўрин тутди. Бироқ бу эртаклар воқелик билан алоқасини тамомила узган дегани эмас, Эртаклар (айниқса, маиший эртакларда) реаллик билан алоқа яққол кўзга ташланади. Қадимийлиги туфайли эртакларда аждодларга хос мифологик тафаккур элементлари, тотемизм, анимизм қолдиқлари сақланиб қолган. Мазкур ҳол сеҳрли эртаклар билан ҳайвонлар ҳақидаги эртакларда кўпроқ сезиладик, бу уларнинг нисбатан қадимийроқ эканлигининг далолатидир. Хуллас, эртакларда ижтимоий ҳаётнинг турли қирралари, мураккаб ижтимоий муносабатлар, ота-боболарнинг ижтимоий идеаллари акс этади. Фаол ва кенг оммалашган жанр сифатида эртаклар кишилик жамиятида улкан тарбиявий миссияни ўтагани шубҳасиздир.

Форс халқ эртаклари афсоналардан ижод усулини ўзлаштирган. Бу анъана форс халқ эртакларининг умумий мазмунида бугунги кунгача сақланиб келмоқда.

⁵⁶ Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Т.1975. 14-с.

Бошқа халқлар каби, форс халқи ҳам ўз эртакларида чегарасиз равишда хаёлот оламини кезиб чиқади. Яъни уларда халқ фантазияси маҳсули бўлган чегара билмас уйдирмалар, трансфигурация (бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиш) ҳолатлари ўқувчини ўзига жалб этади.

Форс халқ эртакларининг бадиий ижод намунаси сифатидаги жанр хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Эртаклар халқ оғзаки ижодининг эпик турига мансуб.
2. Эртаклар, асосан, насрда яратилган. Фақат айрим эртаклардагина қўшиқни эслатувчи шеърӣй парчалар учрайди.
3. “يکى بود يکى نبود” (“Бир бор экан, бир йўқ экан”) бошламаси анъанавӣй белгиси ҳисобланади.
4. Хаёлий-фантастик тасвир эртаклар сюжетида қўлланадиган устувор усулдир.
5. Эртакларнинг умумий мазмунида IMF формуласи доимий такрорланади, яъни ҳар бир эртак I – инициал – бошланма; M – медиал – асосий қисм; F – финал – якунланмадан иборат бўлади.

Ўқувчи эртаклардаги уйдирмаларга тўла ишонади, асар қаҳрамонларининг тақдирига бефарқ қарай олмайди, севиқли малика ёки чўпон муваффақият қозонса, бу ғалаба ўзиникидек қувонади. Халқ эртаклари мазмунида ижтимоӣй, иқтисодӣй, маишӣй ҳаётнинг ҳамма масалалари ўз ифодасини топади, десак хато бўлмайди. Шунинг учун ҳам ер юзининг ҳамма минтақаларида яшайдиган халқларда умумий ҳаёт тарзи яқин бўлгани сабаб бир хил мазмундаги эртаклар кўп учрайди. Араб, ҳинд, хитой, япон ва бошқа шарқ, ҳатто баъзан ғарб халқлари эртаклари аксарият ҳолларда форс ижодидаги бу жанрдаги асарлар мазмунини такрорлайди. Фақат бирида пишлоқ, узум; бирида гуруч; бошқасида тухум ёки қатик каби нарсалар фарқи сезилади. Фақат бу ҳолат сабабини юқорида қайд қилганимиздек, бир халқдан иккинчи халқнинг ўзлаштириши деб эмас, умумий ҳаёт тарзининг яқинлиги билан асослаш маъқулроқдир.

Масалан, ака-ука Гриммларнинг машҳур эртакларидан бири “Бодом дарахти” ва форслардаги “Дарбадар булбул” эртакларида умумий жиҳатлар жуда

кўп. Аммо бу асарларнинг ҳар бири бевосита ўша халқ ижоди намунаси деб тан олинади.

Халқ табиатан ҳамиша адолатни ёқлайди, ҳимоя қилади. Эртақлар яратилиш жиҳатдан мифларга асосланса, мавзунинг танланиши, образлар тизимидаги йўналишлар, ҳаёт муаммоларини акс эттиришда адолат мезонига бўйсунди. Қаллоблик, виждонсизлик, хиёнат, ёлғончилик, маънавий нопоклик каби иллатлар доимий равишда қораланади. Мардлик, тўғрисўзлик, меҳнатсеварлик, иймонлилик, поклик фазилатлари ҳурмат билан тилга олинади. Воқеанинг тугуни ҳам ҳамиша ана шу фазилатларни улуғлаш билан ечимини топади. Халқ томонидан ўйлаб топилган фантастик ҳодисалар, уйдирма лавҳалар, сеҳрли нарсабуюмлар, жодулар, ғайритабиий ҳодисалар эса том маънода ёвузликнинг қораланиши, эзгуликнинг мақталишида поэтик хомашё сифатида фойдаланилади.

Форс халқ эртақларининг айримлари жуда қадим замонларга, исломгача бўлган даврларга, айримлари эса исломдан кейинги даврларга бориб тақалади. Бундай эртақларни бир-биридан аэратиш осон иш эмас.

Рус шарқшуноси А. Розенфельд 1958 йилда нашр қилинган “Персидские народные сказки” тўпламига ёзган сўзбошисида эртақ жанрнинг ўрганилиши тарихига алоҳида тўхталиб ўтган. Олимнинг маълумот беришича, иккинчи жаҳон урушигача бўлган даврда эрон адиблари, ёзувчи ва шоирлари ўз бой маънавий фольклорига кам эътибор қаратганлигини таъкидлаб ўтади. Шунингдек олим форс фольклоршунослиги ривожига муносиб ҳисса қўшган машҳур эрон ёзувчиси Содик Ҳидоят (1904-1951) XX асрнинг 30 йилларида биринчилардан бўлиб эрон халқ оғзаки ижодига оид маълумотларни тўплашни бошлагани, халқ эртақларини тўпловчиси ва серғайрат тарғиботчиси сифатида Фазлулла Мўтади Сўбҳийни номини тилга олади.

Таниқли эрон фолклоршунос олими Манучеҳр Салимий 2011 йилда қадимги эрон халқ эртақларини тўплаб, уларни уч жилдда нашр эттирди.⁵⁷ Ушбу тўпламда олим форс халқ эртақларини таснифлаб, уларни *افسانه های حیوانات و حشرات* – ҳайвонлар ва ҳашаротлар ҳақидаги эртақлар, *افسانه های پریان و دیوها و جادوگران* –

⁵⁷ افسانه های ایرانی. منوچهر سلیمی. تهران 2011

парилар, девлар ва жодугарлар ҳақидаги эртаклар (ёки сеҳрли эртаклар), افسانه های – افسانه های اجتماعی – авлиёлар ва подшоҳлар ҳақидаги эртаклар, маиший-ижтимоий эртаклар, бир-бирига боғлиқ аفسانه های بهشت و – афсонаҳои ҳаҷвий эртаклар, افسانه های خنده آور – жаннат ва дўзах ҳақидаги эртаклар, کهنه و مثل ها – қувноқ ва киноявий эртаклар каби турларга бўлган. Қуйида ушбу турдаги эртакларнинг айримлари кўриб чиқамиз. Эртакларни тасниф қилиш қанчалар мураккаб эканлигини ҳисобга олган ҳолда, бу таснифлаш шартли эканлигини таъкидламоқчимиз.

Хайвонлар ва ҳашаротлар ҳақидаги эртаклар (افسانه های حیوانات و حشرات)

Хайвонлар ҳақидаги эртакларни айрим мутахассислар сеҳрли-фантастик эртаклар туркумига мансуб ҳисоблайдилар. Бундай эртакларда хайвонлар иштироки, уларнинг асар қаҳрамонлари билан суҳбатда бўлишлари айрим олимларнинг сеҳрли эртаклар деб аташларига ҳам асос беради.

Форс халқ эртаклари орасида хайвонлар ҳақидаги эртакларга "دادا کمري و گرگ" ("Камар оға ва бўри"), "شیر و روباه حيله گر" ("Шер ва хийлагар тулки"), "بلبل" ("Дўстӣ ғнҷшк" ("Зиёфатчи мушук"), "گربه پارتی دار" ("Тапирадиган булбул"), "سرخنگو" ("Лойқада унган қовоқ") "کدو غل غلیزن" ("Чумчуқ ва қирғийнинг дўстлиги"), "و قوش" ("Чумчуқ ва қирғийнинг дўстлиги") каби эртакларни санаб ўтиш мумкин.

Хуллас, хайвонлар ҳақидаги эртаклар мазкур жанр шаклланишидаги дастлабки намуналарни ташкил этган. Уларда қадимги аجدодларнинг мифик дунёқараши ўз ифодасини топган. Кейинги намуналарда одамлар ўртасидаги ижтимоий, маиший муносабатлар мажозий усулда ўз ифодасини топган. Уларда, асосан, кўпроқ тарбиявий мақсадлар назарда тутилган. Ва, ниҳоят, бу турдаги эртакларнинг нисбатан кейин яратилган намуналарида маърифий маълумот бериш мақсади амалга оширилган.

Сеҳрли эртаклар (افسانه های پریان و دیوها و جادوگران) – парилар, девлар ва жодугарлар ҳақидаги эртаклар) Жаҳон халқлари эртакларидаги умумий ўхшашлик ҳақида фикр борганида, кўпроқ сеҳрли эртаклар назарда тутилади. Инсон қадим замонларда ҳам хаёл сурган, ўзича турли-туман ғаройиб воқеаларни

ўйлаб топган. Аслида, мифларнинг вужудга келишида ҳам аجدодлардаги айнан ана шу хусусият етакчи аҳамиятга эга бўлган. Кейинчалик фантастик воқеалар тотем, фетиш образлардан учар гиламларга, сеҳрли дастурхонларга, олтин қайнайдиган хумларга, истаган одамни истаган пайтда кўриш мумкин бўлган жомларга, ойналарга ўтган. Бундай воқеаларни ўйлаб топиш аجدодлар орзулари, ҳаваслари билан асосланган. Йўл азобидан азият чеккан инсон учар гилам, от, манзилга кўз очишда етказган бўрини ўйлаб топган. Озиқ-овқат топишга қийналган одам эса очил дастурхоннинг ижодкорига айланган. Натижада, сеҳрли эртақлардаги воқеа-ҳодисалар ҳақиқий маънода аجدодлар орзу-ҳавасларининг мажмуасига айланган.

Ғайритабиий мўъжизалар рўй бериши, афсунгарчилик, сеҳрли воқеалар, бир нарсанинг иккинчисига айланиши, булар ҳаммасининг муайян тизим тартибида ҳикоя қилиниши сеҳрли эртақлар хусусиятини ҳосил қилади. Сеҳрли эртақ қаҳрамонлари ўлиб қайта тирилиш хусусиятига эга эканликлари билан ҳам бизни ўзига жалб қилади. Тўғри, ўлган одамга жон ато этилиши қадимги аجدодларимиз дунёқараш ифодаси сифатида баҳоланади. Аммо айна пайтда ўлган одам руҳининг кун, ой, йиллар давомида ўзи яшаган хонадондан ажрамаслиги, турли шакл-ҳолатларда қариндошларига кўриниб туриши сеҳрли эртақларда оддий тасвир воситаларига айланганини ҳам қайд этиш мақсадга мувофиқдир. Халқ онгида инсоннинг бирон яхшилиги, албатта, тақдирланиши лозим. Асар қаҳрамони семурғга, айиққа, лайлакка кўрсатган ёрдами эвазига мушкуллари осон бўлади. Унинг ёрдamidан фойдаланган ҳайвонлар кейинчалик сеҳрли имкониятлари билан қаҳрамон ҳамроҳига ва бирон олижаноб мақсадни қўлга киритиш воситасига айланадилар. Айрим эртақларда эса адолат айнан ана шу яхшилик эвазига ғалаба қозонади. Сеҳрли эртақлар жозибаси, кўпинча, асардан ўрин олган мўъжизавий сафарлар, ҳайратомуз тўкинлик акс этган лавҳалар, ҳаёл бовар қилмайдиган жоду ва афсонавий учрашувлар тасвирида ўз ифодасини топади. Эртақларда ҳаёт шу қадар мазмунли ва бебаҳо эҳсонки, унда бўлиши мумкин бўлмаган ҳодисалар тизимининг ўзи йўқ, ечими топилмас муаммо учрамайди, деган халқ фалсафаси нафас олади. Қимматбаҳо тошлар, баҳайбат

девлар, серҳосил мевали дарахтлар, тўкин дастурхон, гўзал парилар, ҳийлагар жодугарлар, дабдабали саройлар, сирли ёй, гилам, қалпоқ, жомлар сеҳрли эртақларнинг асосий унсурини ташкил қилади. Сеҳрли эртақлар бадиияти, улардаги сўзлар магияси бизни руҳан ўз оғушига олади. Эртақни тинглаган одам халқнинг чексиз ҳаёлий воқеалар ўйлаб топишига қойил қолади. Форс халқ эртақлари орасида сеҳрли эртақлар энг кўп ўрин эгаллайди. Масалан *پا دا ش* – “Мукофот”, *کدو* – “Қовоқ”, *مرغ سعادت* – “Бахт қуши”, *دختر شاه پریان* – “Парилар шохининг кизи”, *درویش جادوگر* – “Жодугар дарвиш”, *ماه طلا* – “Олтин ой”, *قصر گریه* – “Олтин ҳайкал” каби қатор эртақларни санаб ўтишимиз мумкин.

Шундай қилиб, форс сеҳрли эртақларини мазкур жанр шаклланаётган давр маҳсули деб баҳоласак, хато бўлмайди. Улардаги ҳайратомуз гўзал тасвирлар асарни ижро қилиш давомида эртақчининг маҳорат даражасига кўра қўшилиб борган бўлиши мумкин. Таҷрибали ва истеъдодли эртақ айтувчи ровийлар ўзи эшитган ва эндиликда айтмоқчи бўлган эртақига ижодий янгиликлар қўшгани эҳтимолдан холи эмас. Сеҳрли эртақлар инсон фантазияси чексиз эканини исботлайди. Улар турмуш ташвишларидан мушкул ҳолатга тушган ўтмиш аждодларнинг овуниш воситаси бўлган. Эртақни айтиш ёки эшитиш келажакка ишонч бағишлаган.

Ижтимоий-маиший эртақлар (افسانه های اجتماعی) Бундай эртақлар фольклоршуносликда “ҳаётий-маиший”, “ҳаётий-сатирик”, “ижтимоий-маиший”, “ҳаётий эртақлар” деб ҳам юритадилар. Ижтимоий-маиший эртақлар мазмун жиҳатдан ҳайвонлар, сеҳрли эртақлардан бевосита ҳаётий воқеа-ҳодисалар ҳақида ҳикоя қилиши билан фарқланади. Тўғри, бу турдаги эртақларда сеҳрли-фантастик белгиларнинг мавжудлигини инкор қилиб бўлмайди. Аммо умумий ифода чегараси маиший эртақларда анча чекланган. Чунки уларда халқ, аввало, оддий одамлар қўлидан келадиган ишлар юзасидан фикр юритади. Бевосита реал ҳаёт, турмушда рўй бериши мумкин бўлган воқеалар асос қилиб олингани учун ҳам бундай асарлар туркумига ижтимоий-маиший эртақлар атамаси берилган. Уларда ҳақиқий ҳаётдаги инсон – миллат вакили (хоҳ ижобий, хоҳ салбий бўлсин), унинг

имконияти даражасидаги жисмоний кучи, илми, ақлига воқеалар заминида тавсиф берилади. Аксарият ҳолларда асар қаҳрамонларининг исмлари ҳам қайд этилмайди. Чол, кампир, бир одам, ўғил, қиз, камбағал каби номли инсонлар мазкур эртакларнинг қаҳрамонлари бўлиб келаверади. Бу билан доно халқ эртакда бевосита тингловчи аҳолининг ҳар бири асар қаҳрамони эканини таъкидлаган бўлиши мумкин. Баъзан эса шахс ҳақидаги маълумотлар ўта аниқ шаклда берилади. Эртакчи бу усул билан ҳам қаҳрамон тақдири тўқима эмаслигини уқтиргандек бўлади. Аслида қаҳрамон исми берилса ҳам, берилмаса ҳам асосий мақсад эртакдаги ҳикоя қилинаётган воқеа оддий маиший турмуш шароитида кечганини таъкидлашдан иборат бўлади. Кейинги мақсад асар иштирокчилари бошидан кечирган турмуш лавҳалари воситасида ёш авлоднинг баркамол инсон бўлиб етишуви учун тарбиявий замин ҳозирлашдан иборатдир.

Ижтимоий-маиший эртакларда тўғрилиқ ва эгрилик, меҳнатсеварлик ва дангасалиқ, поклик ва нопоклик, мардлик ва хиёнат доимий равишда қарама-қарши қўйилади. Халқ эртак давомида кичик, эътиборга арзимайдиган унсурлардан усталиқ билан фойдаланади, вазият ечимини улар орқали ҳал қилади. Бундай эртаклар қаҳрамонлари форс миллатининг рамзий вакили, улар халққа иймон, виждон, эрк, идрок, ирода, қаноат, ақл, ҳунар, илм ҳақида тарбиявий тушунчалар беради.

Хулоса қилиб айтганда, форс халқ эртаклари бадиий сўз санъатининг гўзал намунаси сифатида алоҳида аҳамиятга эга. “یکی بود یکی نبود” – “Бир бор экан, бир йўқ экан” жумласидан бошланар экан, эртак “мурод-мақсадига етибди” деган якунгача тингловчи диққати воқеаларга тўлиқ равишда жалб этади. Ундан кейин нима бўлади, бу ҳодиса қандай тугайди, деган саволлар тингловчи хаёлини банд этиб туради. Эртакларнинг яшовчанлигига сабаб ҳам уларнинг бадиий мукамаллиги билан белгиланади. Уларнинг ҳажми мазмунда ифодаланган воқеалар тизимига, муаммоларнинг ечимига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам форс халқ эртаклари бир неча дақиқада айтиб тугалланиши мумкин. Айни пайтда бир неча кечалар давомида айтиладиган намуналари ҳам бор. Фольклоршуносликда эртак жанри бугунги кунда аста-секин йўқолиб бормоқда, деган мулоҳазалар йўқ

эмас. Аммо ҳозирги кунда бир неча жилдлаб эртак китобларининг нашр қилиниши ва севиб ўқилиши бу фикрни билдиришга ҳали эрта эканини кўрсатади. Масалан юртимизда ҳам “Жаҳон халқлари эртаклари” туркумида нашр этилаётган дунё халқлари эртаклари, хусусан форс халқининг болаларни тўғрисўзлик, меҳнатсеварликка ундовчи, ишбилармонлик, ватанпарварлик каби фазилатларни улуғловчи, ёлғончилик, ҳасадгўйлик, дангасалик каби иллатларни қораловчи қизиқарли эртаклари жамланган тўпламлар нашр этилмоқда.⁵⁸ Бу ижобий ҳолатнинг бош сабабини ҳам эртаклар бадииятидан ахтариш мақсадга мувофиқдир. Аввало, эртаклар сюжети пухта ўйлаб тузилган режага бўйсунди. Ҳар бир воқеа иккинчиси билан узвий боғланади, кейинги лавҳалар аввалгиларидаги тушунчаларни ривожлантириб боради. Эртакларда халқ миллий тилига мансуб сўзлардан ўрнида фойдаланиш сезилади. Бу жанрга мансуб асарларда, албатта, қизлар ўн тўрт кунлик ойдан гўзал, йигитлар мард, қиличлар кескир, дастурхонлар очилувчан, хумлар қайнама хусусиятларга эга бўладилар. Эртакларда жуда бой ва турли-турли ўхшатиш, сифатлаш, муболағалар мажмуасига дуч келамиз. Шунинг учун ҳам оғзаки ижод таркибидаги бу асарлар ҳақиқий маънода қадриятлар намунаси, маданий мероснинг ноёб гавҳар – инжулари даражасида эъзозланади.

5. ЛАТИФАЛАР ВА ҲАЖВЛАР

Эронликлар дунёдаги бошқа халқлар каби ҳазилни, тақлидни, кулгини яхши кўрадилар. Кулги инсонга соғлиқ, яхши кайфият, ўз-ўзидан қониқиш туйғусини бағишлайди. Инсон қалбидаги ташвишни, танасидаги хасталик хуружини четроққа суришда кулгили латифалар жуда самарали восита ҳисобланган.

Халқ оғзаки ижоди ҳаётнинг ҳамма шароитига мос асарлардан ташкил топган. Латифалар – لطيفه ана шу фикрнинг яна бир далили бўлиб хизмат қилади. «Латифа» атамаси арабча «лутф» (لطف) сўзидан олинган бўлиб, нозик фикрлаш, яхшилик қилмоқ, мурувват кўрсатмоқ, шарафламоқ маъноларини англатади.

⁵⁸ "Жаҳон халқлари эртаклари". "Ўзбекистон" НМИУ, 2018 йил, 245 бет

Шунингдек, луғатларда латифа нозик, ихчам, кичик, чуқур ва кенг маъноларини ифодалайди. Латифа Яқин ва Ўрта Шарқ, жумладан, Эрон халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётида кенг тарқалган жанр.

Халқ оғзаки ижодида латифалар тематик жиҳатдан турли-туман, марказида кўпроқ кулгили воқеа ётади, аксар ҳолларда воқеа биргина эпизод билан чекланиб, ҳажвий-юмористик руҳ билан йўғрилган бўлади. Умумий қаҳрамонга эгалик латифаларнинг яна бир хусусиятидир. Жумладан, ҳиндларда Бирбол, арабларда Жўҳа, қозоқларда Алдар кўса, тожикларда Мушфикий, туркманларда Мирали, қорақалпоқларда Умрбек лаққи, эронликларда эса **Мулла Насриддин**, бизда эса Насриддин Афанди ёки Хўжа Насриддин латифаларнинг умумий қаҳрамони сифатида ҳаракатланадилар.

Фольклорга хос вариантлилик жумладан, матнларда муштарак вазиятлар латифаларда жуда кўп учрайди. Аммо бундай ҳолатларда қайси халқ вакилидан бошқа халқ вакили муайян воқеани ўзлаштирган ёки кўчирган деган саволни қўйиш тўғри эмас. Ижтимоий, маиший ҳаётдаги ўхшашликлар оқибатида бир хил латифалар яратилган деб асослаш маъқулроқ натижа беради.

Ҳақиқатан ҳам, халқ яратган Мулла Насриддин латифаларидаги турфа кулгили воқеа-ҳодисалар шу қадар серкўлам ва ибратлики, улардаги умумий мазмун бир инсон ҳаёти чегарасига сиғмайди. Шунинг учун мазкур латифаларнинг бош қаҳрамонини Мулла Насриддин рамзида мужассам топган халқ деб тушуниш ҳақиқатга яқинроқ.

Мулла Насриддин латифаларида бош қаҳрамон ўта ҳозиржавоб, ўта зукко, доно ва тадбиркор инсон сифатида гавдаланади. Ҳаётда уни сўз билан, хатти-ҳаракат билан ечими йўқ вазиятга тушириш мумкин эмас. Чунки ақлли, мутафаккир Мулла Насриддин қиёфасида бутун халқнинг, миллатнинг сўзга чечанлиги, закий, яъни нозик фикр юритиш фазилати ўз ифодасини топган. Ҳар бир латифа матнида уни ўйлаб топган шахс ақли, вазиятни аниқлаш кайфияти ва заковати намоён бўлади. Латифаларнинг эътиборли, тингловчини ўзига жалб қиладиган жиҳати шундаки, уларда савол-жавоб қилаётган тарафлар бир-бирини мутлақо ечими топилмас вазиятга туширишга уринадилар. Айниқса, Мулла

Насриддин қисмати латифанинг якуний қисмига етгунга қадар жуда оғир ва чорасиз тақдир шароитида тасвирланади. Аммо халқ Мулла Насриддин тарафида бўлгани учун ана шундай мушкул вазиятдан ҳам ўз топқирлиги, сўзга усталиги билан қаҳрамонимиз ечим топиб кета олади. Бир нечта мисолларга мурожаат қилайлик:

تجربيات اثبات شده

ملا در اتاقش نشسته بود که مگسي مزاحم استراحتش مي شود، مگس را مي گيرد و يك بالش را مي کند. مگس کمي مي پرد دوباره مگس را مي گيرد و بال ديگرش را هم مي کند. او مي گويد: بير ولي مگس نمي پرد. به خود مي گويد: به تجربه ثابت شده است اگر دو بال مگس را بکنيد گوش او کر مي شود

Таржимаси:

Исботланган тажриба

Мулла Насриддин ўз хонасида ўтирар эди. Бир хира пашиша унга тинчлик бермасди. Насриддин пашишани тутиб олибди ва бир қанотини узиб олибди. Пашиша бир оз учганидан кейин уни тутиб олиб, иккинчи қанотини ҳам узиб олибди. Кейин пашишага қараб: “Уч” – дебди. Бироқ пашиша уча олмабди. Шунда Насриддин ўзига ўзи дермиш: “Агар пашишанинг икки қаноти узиб олинса, қулоқлари кар бўлиб қолиши тажрибадан исботланди”.

گریه بر مرده

روزي ملانصرالدين به دنبال جنازه ي يکي از ثروتمندان مي رفت و با صداي بلند گريه مي کرد. يکي به او "دلداري داد و گفت: "اين مرحوم چه نسبتي با شما داشت؟" ملا جواب داد: "هيچ! علت گريه ي من هم همين است"

Таржимаси:

Марҳумга йиглаш

Кунлардан бир кун Мулла Насриддин бой кишилардан бирининг жанозасига борар ва баланд овозда йиғлар эди. Атрофдагилардан бири унга тасалли бериб: “Марҳум сизга ким бўлади?” – деб сўради.

“Ҳеч ким бўлмайди! Ҳаётнинг асл сабаби ҳам шунданда” – деб жавоб берибди Насриддин.

وظیفه و تکلیف

روزي ملانصرالدين بدون دعوت رفت به مجلس جشنی
"يکي گفت: "جناب ملا! شما که دعوت نداشتي چرا آمدي؟"
ملانصرالدين جواب داد: "اگر صاحب خانه تکلیف خودش را نمی‌داند
"من وظیفه‌ي خودم را می‌دانم و هیچ وقت از آن غافل نمی‌شوم"

Таржимаси:

Вазифа ва таклиф

*Бир куни Мулла Насриддин таклифномасиз байрам тадбирига борди.
Бир киши деди: “Жаноб Мулла, сиз таклиф қилинмагансиз-ку! Нега
келдингиз?” Мулла Насриддин эса шундай жавоб қилди:*

*“Агар уй эгаси ўз вазифасини билмаса, мен ўз вазифамни жуда яхши
биламан ва ҳеч қачон буни эътибордан четда қолдирмайман”.*

Шундай қилиб, эрон халқ латифалари оғзаки ижоднинг ажралмас қисми сифатида қадимги қадриятларнинг дурдоналаридан ҳисобланади. Уларда Мулла Насриддин тимсолида халқнинг ўз фарзандларига ҳар қандай мушкул шароитнинг ҳам муносиб ечими борлигини уқтиришга даъват сезилади. Энг муҳими, ана шу ечимни топа билиш маҳоратида. Миллатнинг табиатини билмоқчи бўлган инсон латифаларни тинглаш, тушуниш, ҳис қилиш, қолаверса, маза қилиб кулиш орқали муҳим маълумотлар билан танишади.

Маълумки, ҳажв бирор шахсни танқид қилиш, аёвсиз қоралаш, камчиликларини санаб, айблаш мақсадида яратилувчи асар, адабий жанр. Аввал араб шеъриятида кенг тарқалган Ҳ.ларда рақибни қоралаш, шарманда қилиш учун ёлғон уйдирмалар тўқиш, жисмоний нуқсонларни юзга солиш, ҳатто уятсиз сўзларни ишлатиш ҳам одатий бўлиб, баъзан Ҳ.нинг ҳақорат ва тухматга айланиб кетиш ҳоллари ҳам учраган. Эрон халқ оғзаки ижодида ҳажв **هجو** – “ҳажв”, – **هزل** “ҳазл”, **طنز** – “танз”, **فكاهت** – “факоҳат” каби атамалар билан номланади.

Ҳажвнинг конкрет шахсга йўналтирилганлиги унда субъективликнинг кучайишига замин яратади, яъни муаллифнинг ўша шахсга муносабати ҳал қилувчи аҳамият касб этиб қолиши мумкин бўлади. Шу боис ҳам ҳажвнинг қадимги намуналарида, айниқса, форс ёзма ва халқ оғзаки адабиётида аёвсиз

танқид ортида шоирнинг шахсий манфаатлари туриб қолиши кўп кузатилади. Лекин ҳақиқий шоирлар ҳажвга ҳамма вақт халқ манфаатини кўзлаган ҳолда қўл урганлар, танқид қилинаётган шахсда ижобий хислатларни шакллантириш, халққа фойдаси тегадиган инсонга айлантиришни мақсад қилганлар. Юқорида айтилганидек, бу ҳажвлар энди ўзида сатирага хос хусусиятларни ҳам мужассам этган, гарчи конкрет шахс объект қилиб олинса-да, улар ижтимоий ҳаётдаги ҳолатларни умумлаштириб танқид қилишга қаратилгандир. Буни форс мумтоз адабиётининг буюк ҳажв устаси Убайд Зоконий ижодида яққол кузатишимиз мумкин. Убайд Зоконий форс адабиётида ҳажвчилик тараққиётига катта ҳисса қўшган шоир бўлиб, ўз замонидаги камчиликларни, кишилар табиатидаги салбий хислатларни қаламга олиб ҳажв қилар экан, бунда у назокат ва алоҳида маҳорат кўрсатган. Убайд ҳаётда шўх ва ҳазилкаш одам бўлган. Унинг охирги кунлари ҳақида шундай латифа мавжуд:

Ўлим олдидан шоир ўғилларини чорлаб:

— Мен йиққан бойлигимни фалон жойга кўмиб қўйганман, мен оламдан кўз юмгач, бориб очасизлар,— деган эмиш.

Фарзандлар оталарини дафн этгач, унинг айтган жойини кавлаб кўрсалар, ул ердан бир варақ қоғоз чиқибди, унда қуйидаги байт ёзилган экан:

خدا داند و من دانم و تو هم دانی

که یک فلوس ندارد عبید زکانی

(Худо билади, мен биламан, сен ҳам билгин-ки,

Убайд Зоконийнинг бир чақа ҳам бойлиги йўқдир.)⁵⁹

Шундай қилиб, латифалар ва ҳажвларда форсларнинг кулгисевар халқ экани яна бир бор ўз исботини топганига гувоҳ бўламиз. Халқ вакилларининг сўзга чечанлигини намоиш қилишда латифалар ва ҳажвлар яхшигина восита вазифасини бажарган.

⁵⁹ М.Имомназаров. Форс адабиёти (X-XV асрлар).— Т., 2019.226-с.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИНИНГ ЛИРИК ТУРЛАРИ

6. МАРОСИМ ҚЎШИҚЛАРИ

Эрон фольклори мазкур мамлакат халқларининг яшаш шароити, иқлими ва минтақалар кўлами жиҳатидан ниҳоятда кенг ва турли-тумандир. Фольклорнинг бошқа жанрлари каби халқ оғзаки ижодининг лирик турлари бўлган маросим қўшиқлари, аллалар, топишмоқлар ва мақолларнинг ҳам хилма-хиллигини кузатишимиз мумкин.

Масалан Хуросон, Қоин, Шероз, Гилон, Озарбайжон, Кермон, Курд, Туркман халқларининг маросим қўшиқлари, мақол ва аллалари бир-биридан фарқ қилади. Лекин булар барчаси бир бутунликда эрон халқ оғзаки ижодини ташкил қилади.

Форс маросим қўшиқлари келиб чиқиши, тузилишига кўра қуйидаги икки—дунёвий ва диний йўналишда тадқиқ этиш мумкин. Кийим-кечак, озиқ-овқат, уй-жой, иш, меҳнат, никоҳ ва оилавий муносабатлар — буларнинг барчаси маросим қўшиқларидаги моддий унсурлар ҳақида далолат беради. Диний-маънавий йўналишдаги қўшиқларда эса эътиқод ва ишонч, самимийлик, дўст билан бирлашишга бўлган интилиш, айрилиқ, мусофирчилик, ғурбат, миннатдорлик ва оқибатсизлик, ўз кучига ишонч, орият, ўкинч, тақдир и шикоят кабилар ўз ифодасини топади. Қўшиқларнинг сўзлари мураккаб эмас, уларнинг барчаси аторофни ўраб турган муҳит ва ижтимоий-маиший ҳаёт ҳақида. Қўшиқларнинг содда вазни эса уларнинг янада гўзаллиги ва фиклар ифодасининг ўзига хослигига ҳисса қўшади.

Нима бўлган тақдирда ҳам, шуни эътибордан четда қолдирмаслик лозимки, бу каби ғоялар ва урф-одатлар ўзига хос анъана бўлиши билан бирга Эроннинг шонли кунларидан хотира сифатида ҳам қадрлидир.

Халқ оғзаки ижодидаги лирик тур ҳисобланган қўшиқ қуйидаги жанр хусусиятларига эга:

1. Қўшиқларда инсон кечинмалари, қалб изҳорлари акс этади. Шунинг учун улар лирик жинсга мансуб жанр деб ҳисобланади.
2. Қўшиқ шаклан шеърий кўринишда бўлади. Ўзбек халқ қўшиқлари, асосан, бармоқ вазнда, баъзан арузда яратилади.

3. Кўпинча, халқ қўшиқлари тўрт мисрадан иборатдир. Гўзал рухий ҳолатни ифодалаш хусусиятига эга. Айни пайтда бир неча бандлардан иборат муайян мавзунини ёритувчи қўшиқлар ҳам бор.

Қўшиқнинг куйи бўлади. Бирор асбоб жўрлигида айтилади. Аксари халқ қўшиқлари ижросида асбоб жўрлиги шарт эмас. Ижрочилар хониш усулида қўшиқ айтиши мумкин.

Маросим қўшиқлари мусиқа фольклорининг мураккаб ва муҳим жанрларидандир. Санъатнинг баъзи бир томонлари, халқ маънавий маданияти, шеърляти, турмуш тарзи маросим қўшиқларида ўзига хос равишда намоён бўлган ва у билан бирлашиб кетган. Маросим қўшиқлари эрон халқи ҳаётини, тарихи, этнографияси, диний эътиқоди билан боғлиқлиги, уларда сўз ва куй мутаносиблиги муҳим роль ўйнайди ва аҳамият касб этади.

Эрон халқи жуда бой, хилма-хил анъаналарга эга. Буларни ижтимоий муносабатлар турларига қараб шартли равишда табиат, географик муҳит, меҳнат турлари, миллий турмуш ва маданиятга доир анъаналарга бўлиш мумкин. Форс халқининг ўзига хос иқлими, аҳолининг машғулоти, хўжалик фаолиятидаги анъаналар авлоддан-авлодга ўтиб келган. Маиший турмушда мусиқа ва шеърлятнинг ўрни, сўз, рақс ва томоша санъатларининг сеҳрли кучидан фойдаланишда ўзига хос анъаналар юзага келган. Маросимда урф-одатлар қўшиқлар билан бир бутунликда олинади. Зеро, маросимнинг тарихий тақомилини кўриш учун қўшиқларнинг бадиий образи муҳим ўрин тутди. Қўшиқлар меҳнаткаш халқни моддий ва маънавий ҳаётининг ҳамма томонлари билан маҳкам боғланган бўлиб, улар муайян тарихий тараққиётда инсоният тафаккури даражасига қараб турмушни ўзига хос образларида бадиий акс эттиради. Қўшиқлар ўзларида энг қадимий тушунчалардан тортиб турли даврларнинг ҳар хил қатламларини ҳам сақлаганлар.

Наврўзнинг келиши, биринчи гулнинг очилиши; ёмғир, шамол ва қорларни чақириш, шамолни тўхтатиш, “Рамазон” қўшиқлари, фарзанд туғилиши, ёшларни никоҳлаш, марҳумни дафн этиш, касални даволаш сингари воқеаларга махсус

маросим қўшиқлар, чолғу куйлар ва дуолар бағишланган. Маросимларда хатти-ҳаракат ва сўз воситалари қаторида мусиқа муҳим ўрин тутди.

Халқ оғзаки ижодининг маросим қўшиқлари, мусиқа ва рақс қадимги Эронда ҳамisha бирга ривожланган. Бизгача етиб келган тарихий ҳужжатларда келтирилишича, Эрон маросим қўшиқлари ва рақс санъати олти минг йиллик тарихга эга. Бунга исбот тариқасида Исфохон ўстонининг Кошон шаҳридаги Сиалк тепалигидан топилган сопол парчасида акс этган дастрўмол рақси тасвири (милоддан аввалги 3600 йилларга мансуб), Ҳамадондаги Наҳованд шаҳарчасидан топилган айлана солиб рақс тушаётган аёллар гуруҳи акс этган сопол парчаси, Чашмайи Айюб⁶⁰ қошида рақсга тушаётган бир неча аёллар акс этган сопол парчаси (Бу икки сопол парчалари Париждаги Лувр музейида сақланади), милоддан аввалги мингйилликка бориб тақаладиган Кермоншоҳдаги Тапейэ Сабз тепалигидан топилган бир гуруҳ рақсга тушаётган одамлар акс этган сопол парчаларини келтириш мумкин. Бундан ташқари, эронликларнинг бир маромдаги ритмик ҳаракатлари ва рақслари ҳақида Абу Райҳон Берунийнинг “Ал осор ал-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия” (“Қдимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) асарида ҳам маълумотлар берилган.

Аҳамонийлар даврида империя пойтахти Персеполиснинг Чехел менор залларида гуруҳ бўлиб диний қўшиқлар ва рақслар ижро этилган. Аҳамоний шоҳи Ксеркс I саройида эса рақслар мусиқа ва овоз жўрлигида ижро этилган. Қадимги юнон ёзувчиси Ксенофонтнинг форс подшоҳи Кирнинг ҳаёти ва ҳукмронлиги ҳақидаги “Кирнома” асарининг биринчи бобида подшоҳ саройида форсий расм-русумлар асосида рақслар ижро этилиши ҳақида ёзади.

Умуман олганда ислом кириб келишидан олдинги эрон маданияти ва цивилизация тарихида қўшиқ ва мусиқа санъати ниҳоятда ривож топган. Орий қавмлари қадим замонлардан турли қўшиқлар, мусиқа санъати билан яқиндан ошно бўлишган ва турли хил мусиқий асбоб-ускуна, анжомларни ясашда, гўзал тароналар ва оҳангларни тартиблашда ҳам моҳир бўлишган. Улар паррандалар

⁶⁰ Эроннинг Рай шаҳрида жойлашган археологик ёдгорлик

товушлари, булоқ замзамаси, илҳомбахш шамол эсишидан таъсирланиб куй-қўшиқлар, мусикалар яратишга ҳаракат қилганлар.

Диний маросим қўшиқлари ва рақслар учун қўзғатувчи омилларга эҳтиёж бўлган, мусика диний маросимларда ва умуман эронликларнинг ижтимоий ҳаётида алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Нафақат қадимги эронликларнинг, балки бутун жаҳоннинг энг қадимий тароналаридан бири бўлмиш Готлар эрон тароналари қадимийлигининг энг яхши намунасидир.

Аҳамонийлар даврида мусика диний хусусият билан бир қаторда жанговар характер ҳам касб эта бошлаган. Аҳамонийлар даврида санъат ва маданиятнинг бошқа турлари қаторида куй-қўшиқлар, мусика ва рақс санъати ҳам раванқ топди.

Парфия подшоҳлиги даврида ҳам худди Аҳамонийлар даврида бўлгани каби диний ва жанговар мусика ва рақслар ижро этиларди.

Шу тариқа маросим қўшиқлари ва мусика санъати узоқ тарихдан мавжуд бўлиб, бирорта маросимни қўшиқларсиз тасаввур этиш қийин. Маросимларга кўра қўшиқлар ҳам мавсумий, оилавий-маиший ва диний-ибодат турларига бўлинади. Эронликлар серқирра мавзуси ҳамда жанрларнинг турли-туманлиги билан характерланувчи қадимий маросим қўшиқлари ва уларнинг ижрочилик усулларига эга.

Маросим қўшиқларининг келиб чиқиши, маҳаллий хусусиятлари, ижро шакли, мақсади ва вазифалари алоҳида-алоҳида тадбирларга боғлиқ. Ана шундай тадбирларнинг аксарияти кўп ҳолларда оилавий ёки мавсумий шароитда юзага келган. Шунинг учун ҳам уларни аҳоли “оилавий”, “мавсумий” ва “меҳнат” маросимлари деб атаган. Бу ҳол ўз навбатида, мазкур вазият қўшиқларини ижро шаклига кўра қатор тур ва туркумларга ажратишни тақозо этади.

Оилавий маросимларнинг юқори савияда ўтишида, албатта, уларда анъанавий ўрин тутган куй ва қўшиқларнинг аҳамияти бениҳоя катталиги ўз-ўзидан равшан. Хоҳ у тўй маросими, хоҳ мотам маросими бўлсин, унда маълум кўринишлардаги оҳанг ифода этилиши анъана тусига кирган.

Эроннинг барча минтақа ва ҳудудларида маросим қўшиқлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос мусиқий тили ва шеваси, шакл ва маҳаллий ижро

услуглари билан ажралиб туради. Қуйида Хуросон минтақасида келинни куёвнинг уйига олиб кетишаётганда айтиладиган “مبارک باد”⁶¹ – “Муборакбод” қўшиғини келтирамиз:

Форсчаси:

امشب چه شبیست شب مراد است امشب
امشب چه شبیست شب مراد است امشب
این خانه پر از شمع و چراغ است امشب
این خانه پر از شمع و چراغ است امشب
بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا
بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا
کوچه تنگه بله عروس قشنگه بله
کوچه تنگه بله عروس قشنگه بله
دست به زلفاش نزنید مرواری بنده بله
بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا
بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا
این حیاط و اون حیاط میریزن نقل و نبات
این حیاط و اون حیاط میریزن نقل و نبات
به سر عروس و دوماه میریزن نقل و نبات
بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا
بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا
کوچه تنگه بله عروس قشنگه بله
کوچه تنگه بله عروس قشنگه بله
دست به زلفاش نزنید مرواری بنده بله
بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا
بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا
عروسی شاهانه ایشالا مبارکش باد
جشن بزرگانه ایشالا مبارکش باد
گل به گلستانه ایشالا مبارکش باد
نوبت مستانه ایشالا مبارکش باد
بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا
بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا
مبارک و مبارک ایشالا مبارکش باد
عروسی شاهانه ایشالا مبارکش باد
جشن بزرگانه ایشالا مبارکش باد
گل به گلستانه ایشالا مبارکش باد
بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا
بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا
ای شمع تو مسوز که شب دراز است امشب

Ўзбекчаси:

Бу тун қандай тундир, бу тун мурод туни
Бу тун қандай тундир, бу тун мурод туни
Бу хона шамъ ва чироқ билан ёруғдир
Бу хона шамъ ва чироқ билан ёруғдир
Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
Кўча тордир, ҳа, келин гўзалдир, ҳа
Кўча тордир, ҳа, келин гўзалдир, ҳа
Зулфига қўл теккизманг, марваридлидир, ҳа
Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
Бу ҳовли-ю у ҳовли сочади нўқл⁶²-у новвот
Бу ҳовли-ю у ҳовли сочади нўқл-у новвот
Келин-куёв бошидан сочарлар нўқл-у новвот
Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
Кўча тордир, ҳа, келин гўзалдир, ҳа
Кўча тордир, ҳа, келин гўзалдир, ҳа
Зулфига қўл теккизманг, марваридлидир, ҳа
Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
Шоҳана тўй муборак бўлсин
Катта байрам, тўйлар муборак бўлсин
Гулистонга гул муборак бўлсин
Бу чиройли мастона, тўйлар муборак бўлсин
Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
Шоҳана тўй муборак бўлсин
Катта байрам, тўйлар муборак бўлсин
Гулистонга гул муборак бўлсин
Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
Эй шам сен ёнмагин, бугун узун тундир
Эй субҳ сен отмагин, ноз тунидир бу кеча
Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
Бошини юқори кўтарган – менинг ёримдир
Дастрўмоли билан иссиқни ҳайдаётган –

⁶¹ Мазкур қисмдаги маросим қўшиқлари таржимаси О.Турдиевага тегишли.

⁶² Шакарли ёнғок, pista, бодомдан тайёрланадиган шарқ қандолат маҳсулот туридир

ای صبح تو مدم وقت ناز است امشب بادا بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا آن یار منست که می رود سر بالا دسیمال به دست و می زند گرمارا محمل بزنیید سایه کنیید صحرارا آفتاب نزنه شاخ گل رعنارا بادا بادا مبارک بادا ایشالا مبارک بادا	менинг ёримдир Бахмал тутиб саҳрони соя қилинг Раъно гулининг шохини офтоб урмасин Бўлсин, бўлсин тўйлар муборак бўлсин
---	--

Бундан ташқари Хуросон (Машҳад ва унинг атрофлари) аҳолиси тўйларда беназир, бошқа минтақаларда ўхшаши йўқ ёқимли тароналарни куйлайдилар. Шундай кўшиқлардан яна бири хина суриш маросимида айтиладиган кўшиқ:

عروس حنا مېنده ،	به دست و پا مېنده
حنای رای کاشون	چه خوش ادا مېنده

آن یار منه که می روه سر بالا	دسمال به دست و می زنه گر مارا
مخمل بخرم سایه کنم صحرارا	گرما نزنه شاخ گل رعنا را

یارم حنا مېنده،	عاشق نما مېنده
حنای اصل کرمون	به دست و پا مېنده

از کوچه در آمدی خندو خندو

چشمت به منست و چادرت وردندو

چشمت به منست و چادرت می لرزد

يك بوسه ی تو به عالمی می ارزو

عروس حنا مېنده	به دست و پا مېنده
حنای اصل نهرون	عاشق نما مېنده

از کوچه در آمدی و سیبی دادی	مانند خودت سرخ و سفیدی دادی
سیبی که تو داده ای هنوزش دارم	در نقره گرفتم و به جیبم دارم

یارم حنا مېنده	عاشق نما مېنده
حنای اصل ایرون	به دست و پا مېنده

Таржимаси:

Келин хина суради, қўл-оёғига суради

Кошоннинг хинасини ишва билан суради.

Бошини баланд кўтариб кетаётган менинг ёримдир

Даструмли билан иссиқни елтиган менинг ёримдир

Бахмал сотиб олай, соя қилай саҳрони

Қуёш урмасин ул гули раънони

Ёрим хина суради, ошиқнамо суради
Кермоннинг асл хинасини қўл-оёғига суради
Кўчадан кириб келдинг кулиб кулиб
Кўзларинг мендаю чодиринг тишлаб
Кўзларинг мендаю чодиринг титрар
Сенинг бир бўсанг дунёга арзир
Келин хина суради, қўл-оёғига суради
Техроннинг асл хинасини ошиқнамо суради.
Кўчадан кириб келиб олма узатдинг
Ўзинг каби оқ-қизил олма узаттинг
Сен берган олма ҳали ҳам менда
Гўё кумуш бердинг, ҳали ҳам чўнтагимда
Ёрим хина суради, ошиқнамо суради
Эроннинг асл хинасини қўл-оёғига суради.

Гувоҳи бўлаётганимиздек, азал-азалдан тўй маросимлари эл-улус, қавм-қариндошлар ҳамжиҳатлигида кенг, байрамона кайфиятда тантана қилиниб ўтказилган. Халқ дунёқараши, ижтимоий-сиёсий, маиший-эстетик ва фалсафий қарашларини ўзига хос тарзда бадиий талқин қилувчи маросим кўшиқлари ўнлаб жанрлари ўз ичига олган ғоят нодир манба ҳисобланади. Эронликларнинг маросим кўшиқлари кўп асрлар давомида шаклланиб, турли даврда яшаб, халқ руҳиятидан озикланган ҳолда бугунги кунгача етиб келмоқда.

7. АЛЛАЛАР

Халқ кўшиқларининг энг гўзал қирраларидан бири аллалар (оналар алласи, бувилар алласи), болаларга эркалама айтимлар ҳисобланади.

“Теварак-атрофдаги инсонларга муносабат боланинг шахс сифатида шаклланиши учун катта аҳамиятга эга. Онанинг фарзандига оила аъзоларини таништириш, болани қуршаб турган ашёлар номини аташ, уларга нисбатан маълум муносабатни шакллантириш йўлидаги ҳаракатларига ҳам кўшиқ кўмакдош. Болага кўшиқ воситасида етказиладиган маълумотлар, таъкидлар

шунчалар кўп ва ранг-барангки, бизнинг назаримизда, аллаларда фарзандга бериладиган оилавий тарбиянинг барча низомий тушунчалари қамраб олингандай”, – деб ёзади фолклоршунос М. Ёқуббекова.⁶³

Дарҳақиқат, алла қўшиқларига инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, ота-онани қадрлаш каби туйғулар сингдирилган. Уларда ахлоқ-одоб, тарбиявий мезонлар халқона, содда тилда, равон сингдирилган.

Оналар ва бувилар ўзларининг меҳр-муҳаббати, самимияти орқали бола шахсининг шаклланишида ҳисса қўшади. Болаларнинг ақлий, рухий, маънавий, ахлоқий камол топиши она алласи билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Аллалардаги ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, хушахлоқлик каби фазилатларни юқори ўринга кўтарувчи сатрлар бола шахсининг тарбияланишида муҳим рол ўйнайди. Бола бу қўшиқни эшитиб, Ватанни севишга ўрганади, инсонпарвар, меҳнатсевар, хушахлоқли бўлишга интилади. Аллаларда онанинг меҳр-у муҳаббати, фарзандига яхши тилаклари, ундан кутадиган умидлари акс этади. Боланинг маърифатли аллалар тинглаб вояга етиши келгусида унинг маънавий-ахлоқий етук шахс бўлиб камол топишига ёрдам беради. Оила муҳитида болаларга сингдириладиган ахлоқ тамойилларининг асосийлари – одамларга яхшилик қилиш, эзгу ишлар билан ном чиқариш, дилозорликдан йироқ бўлишдир. Демак, она фарзандида ана шундай инсоний хислатларни шакллантиришда педагог вазифасини ҳам бажаради.

Эрон халқ оғзаки ижодида аллалар – **لالايى مادرانه** деб аталади. Аллалар шаҳар ва қишлоқ эрон аёлларининг гўдак болалари учун тўқиган ва бу уларда аксарият ҳолларда ўз ички дардларини, ҳаёт ташвишларини, орзу-умидларини ҳам қўшиб қуйлаган қўшиқлардир. Оғиздан-оғизга ўтиб келаётган баёни содда бу қўшиқлар халқ оғзаки ижодининг муҳим қисмини ташкил қилади. Аллалар Эрон минтақасининг турли ҳудудларида турлича мазмунда бўлиб, Шероз аллалари, Биржанд аллалари, Кермон аллалари, Техрон аллалари, Курд аллалари, Туркман аллалари, Ардабил аллалари, тоғли аҳолининг аллалари ва бошқалар. Қуйида шулардан бири – Шероз алласи билан танишамиз:

⁶³ <https://saviya.uz>

لالالالا، گل آبشن کاکا رفته چشم روشن لالالالا، گل خشخاش کاکا رفته خدا همراهش لالالالا، گل زیره بچه ام آرام نمی گیره گل سرخ منی شاله بمونی ز عشقت می کنم من باغبونی تو که تا غنچه ایی بوئی نداری همین که وا شدی با دیگرونی لالایت می گم و خوابت نمی آد بزرگت می کنم یادت نمی آد عزیز کوچکم رفته به بازی به پای نازکش بنشینه خاری به منقاش طلا خارش در آرید بدستمال حریر رویش ببندید لالالالا گل پسته بابات رفته کمر بسته لالالالا گل خشخاش بابات رفته خدا همراهش لالالالا گل نعنا بابات رفته شدم تنها	Алла, алла, алла, абшан гули Аканг кетган зиёратга Алла, алла, алла, лолақизғалдоғим Аканг кетган, Худо ҳамроҳи бўлсин Алла, алла, алла майда гулим Болам ором олмайди Атиргулимсан менинг, меҳрла Сенга боғбонлик қиламан ўзим Сен ҳали ғунчасан, ҳидинг йўқ ҳали, Очилдингу гўзаллашдинг Алла айтаман-у, уйқинг келмайди Сени улғайтираман, эсинга келмайди Кичкинтойим ўйига кетган Нозик оёғига тикан кирибди Тилла қисқич билан тиканни олай Ҳарир дастрўмол билан юзини артай Алла, алла, алла, писта гулим Даданг кетган камарбаста Алла, алла, алла, лолақизғалдоғим Даданг кетган, Худо ҳамроҳи бўлсин Алла, алла, алла, ялпиз гулим Даданг кетган, қолдим танҳо
--	--

Гувоҳи бўлиб турганимиздек, она куйлайдиган алла қўшиқларининг ўз олдиға қўйган мақсади, фақат болани ухлатиш эмас, балки унинг руҳини, қалбини, ички дунёсини уйғотиш ҳамдир. Ахлоқ маънавиятнинг асоси

ҳисобланади. Бу икки тушунча бир-бирини тўлдиради, уларни бир-бирисиз тасаввур этиш мушкул. Маънавият ва ахлоқ шахс фаолиятида, унинг жамиятдаги воқеа-ҳодисаларга муносабатида хулқ қондаси бўлиб хизмат қилади. Боланинг ана шундай хислатлар эгаси бўлиб шаклланиши аллалар туфайли таркиб топади.

8. МАҚОЛЛАР ВА МАТАЛЛАР

Мақол деб халқнинг ижтимоий-тарихий, ҳаётий-маиший тажрибаси умумлашган бадиий, образли мулоҳазалардан иборат ҳикматли сўзларга айтилади. Мақол форс тилида зарбулмасал атамаси билан юритилади. Мақолларда сўз қиммати алоҳида ёрқин ифодаланади. Чунки мақоллардаги сўзларни бошқаси билан алмаштириш, бирон сўз қўшиш мумкин эмас. Улар миллий тил таркибида қолиплашган ҳолда намоён бўлади. Бу жанр дунёдаги ҳамма халқлар оғзаки ижодида бор бўлиб, ҳажм, шакл, яратилиши мақсадига кўра муштарак ҳисобланади. Мақолларнинг жанр хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Мақолларнинг ҳажми қисқа ва чекланган.

2. Мақоллар мазмунан серкўлам ва чуқур маънони ифодалайди.

3. Халқ мақоллари шаклан шеърӣ ва насрий бўлади. Аммо насрий мақоллар ҳам шеърӣ мисраларни эслатади. Масалан: Кўза кунда эмас, кунда синади.

4. Мақолларда ҳаётий воқеа-ҳодиса ҳақида қатъӣ ҳукм ифоланади. Бу ҳукм мусбат ёки манфӣ мазмунда акс этади.

5. Мақол шахс ҳаётидаги хусусӣ вазиятни халқ, омма, ҳаёт нуқтаи назардан умумлаштиради.

6. Мақол матни тилшуносликда шахси умумлашган гап ҳисобланади.

Халқ мақоллари тарихи ўнлаб асрлар билан ўлчанади. Халқ мақолларининг мазмун кўлами инсон ҳаётининг турли соҳаларини қамрайди. Инсон ҳаётидаги воқеа-ҳодисаларнинг чеки йўқ экан, мақоллар мазмуни чегарасини ҳам ўлчаб бўлмайди. Маиший ҳаётдаги кичик бир эътиборга арзимайдигандек кўринувчи лавҳадан тортиб чуқур фалсафӣ мушоҳада ифодасигача мақоллар мазмунида ўз аксини топган.

Мақол ва масаллар ҳар бир халқ оғзаки ижодининг катта қисмини ташкил қилади. Эроннинг турли минтақалари мақол ва ҳикматли сўзлари донишманд халқ нинг йилар мобайнида жамлаган тажрибалари маҳсули бўлиб қуйида уларнинг айримлари билан танишиб чиқамиз. **Қоинликларнинг**

Камгап, индамас одамдан кўрқ. – از آدم خاموش بترس

Лавлагининг каттаси қоп тагида бўлади. – چغندر كلوته توره هه

Бир сичқон тутмагунча, мушук мушук бўлмайди, яъни бир одамни мустақил иш қилишга ундаш мақсадида айтилади. Эрон озарбайжонида ҳам жуда ҳикматли мақоллар мавжуд:

Берувчи қўл олгувчи қўлдан устундир. – ورن ال آلان الين اوستنده دور

Номарднинг кўпригидан ўтгандан кўра, гичме намрод кўр پوشيندن قوي آپارسون سيل سنى
сел оқизиб кетгани яхшироқ;

Ошна, ошна дедим, чиқди бошимга ; – آشنا آشنا چيخدي اوچاق باشنا

Саксон, тўксон, бир кун йўқсан; – سكسان دوقسان بير گون يوخسن

Гургонда яшовчи туркий қабилалар ромиён

Ақл ёшдамас, бошда – عقل باشده دور نه ياشده

Иштони йўқ иштони – كسى كه شلوار به پا ندارد؛ به پاره گى زانوى شلوار ديگرى ميخندد
йиртиқнинг устидан кулади.

Болага иш буюр, орқасидан ўзинг югур. – بچه را کار فرما؛ و دنبالش بدو

Мозандарон халқининг мақоллари:

Уйланмоқчи бўлсанг, қизнинг онасининг хулқу ишига қара, яъни ўзбек халқидаги “онасини кўр-у, қизини ол” мақолига тўғри келади. – زن مى خواهى؛ به اخلاق و کردار مادر زن نگاه کن.

От олишни хоҳласанг унинг ёлига қара. – اسب مى خواهى بخرى؛ به يالش نگا کن.

Сигир олмоқчи бўлсанг, орқасига қара. (Бу мақолда “орқасига қара”дан мақсад – сигирнинг елини назарда тутилмоқда.) – گاو مى خواهى بخرى؛ به دنبالش نگاه کن

аҳри

Отни кўриб оқсама, сувни кўриб чанқама. – اسب ديدى لنگ نشو؛ آب ديدى تشنه نشو.

Сейистонликларда эса бир киши бошқа бир кишини ёки қўшнисини ёмон кўрса шундай дейди:

“Сени кўзинг мени итимни оёғини тишлади”. Сабрли бўлиш ҳақида ҳам сейистонликларда ажойиб мақол бор:

Сабрли киши ҳеч қачон хор-у зор бўлмайди. – هر كس صبور باشد؛ هيچ موقع خوار و تنگدست نمى شود

Балужларда эса мардлик ва номардлик ҳақида қуйидагича мақоллар бор:

مرد په نام مړيت نامرد په نان – Мард ном учун ўлади, номард нон учун.

مردد روگ په مرد آعيبنت – Мард учун ёлғон сўзлаш айбдир.

مردا سر بروت و قول مروت – Мард боши кетса ҳам сўзида туради.

Бахтиёрӣ қабилаларининг мақоллари:

هرچه برای ناکس کار انجام بدهی؛ نمی گوید خوب است، نمی گوید کافیس – Номардга ҳар қанча қилсанг ҳам яхши демас, етади демас.

فرزند بزرگت را تربیت کن؛ فرزند کوچکت خود بخود تربیت خواهد شد – Катта фарзандингни тарбияла, кичиклар ўз-ўзидан тарбияланадилар.

Курдларнинг мақоллари:

تو آقا و من آقا؛ چه کسی جایمان را بیندازد – Сен оға, мен оға, ким ўрнимизни тўшайди.

خدا همه درها را نمی بندد – Худо ҳамма эшикларни ёпмайди. (Ноумид шайтон.)

Маталлар. Матал, одатда, нотиқ нутқи таркибий қисмини ташкил этади, аммо мустақил қўлланганда тугал фикр англатмайди. Маълум бўладики, матал шахс нутқини гўзаллаштириш учун хизмат қилар экан, холос. Мақол эса маталдан мустақил маъно ифодалай олиш хусусияти билан фарқланади. Қуйида Эроннинг турли ҳудудларида яшовчи миллат ва халқларининг маталларидан намуналар келтирамиз:

Гилон лаҳжасидаги маталларга мисоллар:

1. فن و مهارت تو بند چموش (کفش) من است. – Сени ишинг мен учун хаширдан қил суғургандек.

2. گالش گاودارها ماستی را خودش آورده است نمی خورد. – Бўзчи белбоққа ёлчимас.

3. آنقدر خاطر تورا می خواهم که اگر آب ترا سرازیر ببرد من سربالا می رود. – Сени ишқингда шунчаларманки сувлар тескари оқар

4. نمی شود از تو جلو افتاد. اگر پس بیفتی گاز میگیری اگر پیش بیفتی لگد می زنی – У десам бу дейсан, бу десам у дейсан.

5. بر اسب ننشستم ولی بر اسب نشینان را دیدم. – От устига минмадим, лекин минувчиларни кўрдим.

6. حلوا را حکیم و کتکرا یتیم می خوره – Ҳолвани ҳаким, калтакни етим ейди.

7. خواهرک شوهر خواستی می گفت برادر جان زن نمی گیری – Турмушга чиқмоқчи бўлган қиз дер: оғажон уйланмайсизми?
8. نه کچل خوب است و نه کدو خاک بر سر هر دوی آنها – На кал яхши, на қовоқ, иккиси ҳам бир гўр
9. دریا هر چه بخشکد باز تا زانو آب دارد – Денгиз қанча қуримасин, яна тиззагача сув чиқаверади. (Оққан дарё оқмай қолмас)
10. سگی را که روز شکار ببرند بر می گردد پای صاحب خود را گاز می گیرد – Боғланган ит овга ярамас.
11. ناز مکن پیاز گران می شود – Ноз қилма пиёз нархи ошади. (Гадой аразласа тўрвасига зарар).
12. برنج برنج را می بیند رنگ می گیرد همسایه همسایه را می بیند پند می گیرد – Гуруч гуручни кўриб ранг олар, қўшни қўшнини кўриб насиҳат олар.
13. اگر خروس نباشد روز نشود – Хўроз бўлмаса тонг отмас.
14. رنگ آب را ندیده تنبان خود را کنده است – Сувни кўрмасдан этик еча (Подадан олдин чанг чиқаради)
15. با گفتن آقا آقا دیگر ماست مایه نمی گیرد – Оға, оға дейиш билан қатиқ уйимайди (Қуруқ қошиқ оғиз йиртар)

Лурестон лаҳжасидаги мисоллар:

1. خربزه که رسیده شد به کارد نیازمند است – Пишган тарвуз пичоққа муҳтож.
2. کرم بزرگون چونه برن غرشتیه – Катталарнинг ҳайр-у саҳовати ёзда бемаврид ёққан ёмғирдек беҳуда
3. نامرد وقتی مرد میشود بلایی است – Номард мард бўлса муаммо.
4. مانند پلنگ شب و روز دارد – Йўлбарсдек тун-у куни бор(кўршапалакдек тунлари бедор).
5. مانند مرغی که شغال ربودش – Чиябўри тутиб олган қушдек (сувга тушган мушукдек).
6. درخت دو باره سبز می شود ولی آدم دو باره زنده نمی شود – Дарахт икки бор кўкаради, лекин инсонга бир марта ҳаёт берилади.
7. موش که پیر می شود شب پره میشود سید که پیر می شود پیغمبر میشود – Йиллар ўтган сари тажрибаси ошиб боради

8. Тома тома кўл бўлур. – آب می گردد آب پیدا می کند
9. Кўзлари пишиб кетган – چشمش در گرو قنڭاغ است
10. Эшак қари, эгар рангли. – خر پير و افسر رنگين
11. Қиз онасига тортади – دختر هووی مادر است
12. Ҳам эшак минади, ҳам холасини – هم خر سواری می کندهم دیدن خاله می رود

кўради (бир ўқ билан икки қуённи уради)

13. Бодоми икки мағзли. – بادامش دو مغزی است
14. Қурт сарёғга айлантирилмас – Kurt sarёғga айлантирилмас
15. Ноўрин кулгини йиғиси бор (кўп кулгуни бир йиғиси бор) 355-бет) – نوړين کولگين ييغيسي бор (کۆپ کولگوني бир ييغيسي бор)

16. Марднинг йўқ дегани, номарднинг ҳа деганидан яхши – مردнинг يۆқ дегани, نوماردнинг ҳа деганидан ياکши

17. Зумрад ва ўт яшил, иккиси ҳам бир хил – زمرد و علف سبز هر دو يک رنگند
18. Ўзга юртда шоҳ бўлгунча ўз юртингда гадо бўл – ۆзга юртда шоҳ бўлгунча ۆз юртингда гадо бўл

19. Йўлни кўриб туриб масофани сўрайсан; – Йўлни кўриб туриб масофани сўрайсан;
20. Ёмон ёмонга, аёл эрга(тенг тенги билан) – Ёмон ёмонга, аёл эрга(тенг тенги билан)
21. Тикондан шарбат чиқмас – تیکوندان шарбат چيқмас

Семнон маталларига мисоллар:

1. Шоқолнинг еса ҳам, емаса ҳам оғзи қора (Бўрининг еса ҳам емаса ҳам оғзи-бурни қон) – شوқولнинг еса ҳам, емаса ҳам оғзи қора (Бўрининг еса ҳам емаса ҳам оғзи-бурни қон)

2. Ёшини яшаб, ошини ошаб – Ёшини яшаб, ошини ошаб
3. Ҳануз бўйдоқ – онаси ўпмаган – (هنوز ازدواج نکرده است) هانوز گاو زرد
4. Тошининг ўт(олов)и йўқ – Тошининг ўт(олов)и йўқ
5. Қўшнининг косаси икки оёқли (Бор товоғим, кел товоғим). – Қўшнининг косаси икки оёқли (Бор товоғим, кел товоғим).

товоғим).

6. Қовоқари мард, лекин узумни еди – زنبور مرد ولی انگور را خورد
7. Аёллар ҳаммомида марддир – Аёллар ҳаммомида марддир
8. Янги кўзанинг – Янги кўзанинг

кўпи синади, аммо эскиси боқий қолади.

9. چشمانش كرايه مى خواهد – Кўзлари пул истар.
10. كوررا به شبنشینی چه – Кўрнинг ўтириш билан нима иши бор;
11. Эшак қанча югурса, ўз арпаси

(озуқаси) кўпаяди

12. هنوز گاو سرخ نزاایده گاو سیاه پشت بام است (در مورد زن معشوقه دار) – Қизил сигири туғмаган ҳануз, қора сигири томорқасида (Маъшуқа аёлга оид)

13. شیر نر و ماده ندارد – Шернинг эркак, урғочиси бўлмас;

14. اسفناج علف بدی نیست – Исмалоқ ёмон ўсимлик эмас

Дерреге⁶⁴ маталлари:

1. سوب سوار پدرشرا هم نمی شناید – Суворий от ўз отасини ҳам танимас.
2. بدون شلوار در خواب یک ذرع کرباس می بیند – Шалвори йўқ тушида бир газ мато

кўрар

3. برای چنین دیگ چنان چغندر – Шундай қозонга шундай лавлаги
4. كور كۆرني توپادي، سوب هام чукур

топади

5. كۆرпангга қараб оёқ узат. – به اندازه لحافت پا را دراز كن
6. Пичоқ ўз сопини кесмас. – كارد دسته اش را نمی برد
7. Чироқ ўз тагини ёруғлик бермас – چراغ به زیر خود روشنایی نمی دهد

Хуросон, Машҳад ва ўша атрофларнинг маталлари

1. Атлас ҳар қанча эскирса ҳам, пайтава бўлмас (Асл айнимас).

2. Бу ер Хуросондир, эшакни кигиз билан қизитиб юборади (иссиқ).

3. به لف لف سگ دریا نجس نمره – Итни оғзи теккани билан дарё булғанмас (Ит ҳура, карвон ўтар)

Туркман маталлари (Туркманларда мақоллар ва матвллар “оталар сўзи” дейилади)

1. دوستینگى آگلمه – Дўстингни куттирма

⁶⁴ Эроннинг шимолий-шарқидаги шаҳар

2. دشمانينگ ساخلاما تا سرينگ بيلمه سون – Душманингни сақлама то сиринг билмасин.
3. اورسه سوگسه خورلاسه ده ايل يخشيدو – Урса ҳам, сўкса ҳам, хўрласа ҳам ўзшу қабиланг яхшидир.
4. يخشي اوغلان رحمت آريقى آتار – Яхши фарзанд кетидан яхши гап келар (361-бет)
5. لعنت کرده اوغول بولدى بولمى – Лаънат олиб келадиган ўғил бўлди.
6. غريپليق اولدورمز اولدورمه گولدورمز – Ғариблик ҳеч кимни ўлдирмайди, ўлдирса ҳам кулдирмайди.

Қоин лаҳжасидан маталларга мисоллар:

1. زعفران نخورده صورتش زرد است – Заъфарон емасадан юзлари сарғайган;
2. ترک سر را می کنم تا درد سر نکشم – Оч қорним тинч қулоғим;
3. خودش گربه نمیشود تا یک موش بگیرد – Бир сичқон тутмагунча мушук эмас.

Қучон маталлари:

1. آب را تیره می کند تا ماهی بگیرد – Балиқ тутиш учун сувни лойқалатади. (Қош қўяман деб кўз чиқаради)
2. به هفت آسمان یک ستاره – Етти осмонга бир юлдуз, яъни, жуда ҳам камбағал одамлар ҳақида
3. مانند گاو ملا محمد نفهم است – Мулла Муҳаммаднинг сигири каби бефаҳм (Бефаросат, бефаҳм одам ҳақида)
4. سنبل فارسی خورده است – Форс сунбулидан еб қўйган, яъни кўп гапирадиган икишиларга нисбатан айтилади
5. فرزندش این جاست ولی نفعش بجای دیگر می رسد – Фарзанди шу ерда, лекин нафи бошқа жойга кетар
6. خیلی زرنگ و حقه است – Жуда ақлли ва муғомбир
7. پول از ما می گریزد مثل جن از بسم الله – Пул биздан қочади, гўёки жин бисмиллоҳдан қочгани каби (Пул қўлнинг кири)

Озарбайжон маталлари:

1. کار دیدی سس گلیر – Кар дейди овоз келмоқда
2. کور دیدی اودور گلیر – Кўр дейди кимдир келаётир

3. چولاۋ ديدى درون قاقاق – Чўлоқ дер “туринглар қочамиз”

4. گوزگيه باخان اوزگه نى گودمز – Kўзгуга қараган ўзгани кўрмас;

5. ورن ال آلان الين اوستينده دور – Берувчи қўл олувчи қўл устидадир;

6. گيچمه نامرد كور پوسيندن قوی آپارسون سيل سنى – Номарднинг кўпригидан ўтгандан кўра, селга ғарқ бўлган афзал;

7. آشنا آشنا چيقدى اوجاق باشنا – Ошна, ошна дедим, чиқди бошимга;

8. سكسان دوقسان بير گون يوخسان – Саксон, тўксон, бир кун йўксан (Умринг тугаб борар маъносида);

Гургонда эса қуйидагича матал бор:

– “Лукма, боқма”, яъни ким эҳсон ва инъомлар қилса, шу йўл билан одамларнинг оғзи ёпилади.

Шуштари маталларига мисоллар:

1. از خام تا پخته مى خورد – Хом, пишганми, ҳаммасини еяверади, очкўз одам

2. نه تو بيا و نه سال قحطى – На сен келдинг ва на қаҳатчилик, яъни бир юмуш

билан узоққа кетиб ҳали ҳам қайтмаган одам ҳақида

Бастеги маталлари:

1. از تخم مرغ شیر در نمى آيد – Тухумдан сут чиқмас (Бахил одамлар ҳақида)

2. خانه اش بار خروس است – Уйи хўрознинг юкичалик

Аҳар⁶⁵ маталлари: اسب ديدى لنگ نشو آب ديدى تشنه نشو – Отни кўриб чўлоқ бўлма, сувни кўриб ташна бўлма (Кўрган нарсанга таъмагирлик қилма)

Сейистон маталлари:

1. فاقر و چيز نديده جگر سفيد هم به منزله گوشت است – Фақир ва ҳеч вақосиз одамга оқ жигар ҳам гўшт баробарига тенг;

2. بوزوفينگ ايتيمينگ اوغيدان олибди, яъни кимдир кимдирни ёки қўшни қўшнисини ёқтирмаса шундай дейишади;

3. هر كه صبور باشد هيچ موقع خوار و تنگدست نميشود – Сабр қилган ҳеч вақт хор-у зор бўлмас;

Лурестон маталлари:

⁶⁵ Эрон шимолий-ғарбидаги шаҳар

1. Бағбан мөвә – Боғбон мева

терими вақтида қулоғи қар бўлиб қолади ва ҳеч нарса эшитмай қолади;

2. Ҳар қадр бейерзан хуби ми књи ми гӯид км аст – Кекса аёлга қанча яхшилик

қилсанг ҳам кам дейди.

Бегзода қабиласининг маталлари (**Курд**):

1. Бўрининг уйига борсанг, итингни

ҳамроҳ тут;

2. Бўри терисини – агар грг پوستش را هم عوض کند. فکرش که عوض نمی شود.

ўзгартирса ҳам фикри ўзгармайди;

3. Одам ўлса номи қолар, сигир ўлса

териси;

4. У майдон вабу шайтон – این میدان و این شیطان.

5. Биринчи келган фикр охирги фикрчалик тўғри

бўлмайди;

6. Бир кунлик меҳмон бир йиллик

жосусдек нарсаларни билади

Момеш қабиласининг маталлари (**Курд**)

1. Ҳамма булутдан ҳам ёмғир ёғавермас;

2. Уйкуда ва уйғоқликда қуш каби бўл. – در خفتن و بیداری چون مرغ باش.

Элам маталларига мисоллар:

1. Қари – دختر ترشیده آرزو داشت شوهر کند. وقتی شوهر کرد پسر دو قلو از خدا می خواست

қиз турмуш қуришни истарди, турмуш қургач эгизак ўғил беришни Худодан сўрарди;

2. Улоқдан йиқилиб, ёнғоқ топди; – از روی الاغ افتاد و گردو پیدا کرد

3. Агар ёнғоқ сенники бўлмаса нега

шовқин соласан.

Шуштари маталларига мисоллар:

1. Тез ишлайдиган тегирмон тез

бузилади;

2. Офтобдан бошимга соя-салқин тегмагунча
ўтиравераман;

3. Ўзинги бахтли кўришни
истасанг, бошингни очик тут;

4. Эшакдан йиқилиб, ёнғоқ кўрди.

Дизфул⁶⁶ маталларига мисоллар:

1. گرگرا گفتند : مى خواهند چوپانت کنند نشست و گريست. گفتند: براى چه مى گريى. گفت: مى
Бўрига дедилар: Чўпонлик қиласан. У эса ўтириб

йиғлади. Сўрадилар: нега йиғлайсан? Деди: ёлғон бўлишидан кўркаман;

2. كامباغالنى туяда ҳам یت
қопади;

3. گنجشک به لکک گفت: یکساله دور و دراز را مى خواهى یا صد ساله را. لکک گفت: یکساله
Чумчуқ лайлакдан сўради: Юз йил яшашни хоҳлайсанми ёки
бир йилми? Лайлак деди: Бир йил яшашни.

4. خرس و بچه اشرا بردند حموم. گرم بود. پاهاش سوختش. بچه اشرا گذاشت زیر پایش و رویش
Айиқ ва боласини иссиқ ҳаммомга олиб бордилар. Иссиқдан оёқлари
куйди. Боласини оёқлари остига қўйиб ўтириб олди;

5. Итга
дедилар: Суякни ташла. Ит деди: Суякни ташласам нимани оламан.

Балуж маталлари:

1. Балуж гавҳари ғайрат ва ҳимматдир;

2. Беақл дўст билан фахрланиб юрма;

Бахтиёрӣ маталларига мисоллар:

1. Эчкининг ажали етса, чўпоннинг
нонларини ейди (сичқоннинг ўлгиси келса, мушук билан ўйнашади);

2. Бўри сурувга ҳужум қилса
битта қўйи бор одамнинг ҳам ҳолига вой;

3. На қорин емак кўтарар, на кўзлар
тамоша;

⁶⁶ Эрон ғарбида жойлашган шаҳар

4. گرگرا گرفتند پند دادند. گفت: ولم کنيد گله رفت – Бўрини тутиб олиб, насихат

қилдилар. Деди: Тинч қўйинглар, пода кетиб қолди

5. برای گاوی که نمیتواند کار کند چه یک من چه صد من – Ишлай олмайдиган мол

учун бир манн⁶⁷ нима-ю, юз манн нима

Қашқоий маталлари (374)

1. مثل آسیاب کهنه (سر و صدا می کند) آرد می کند – Эски тегирмондек ун янчар

(шовкин-сурон қилар);

2. مثل اینکه به الاغ شاه هوش گفته اند – Шоҳнинг эшагига ақлли деган каби;

3. الک به قلیان می گوید دو سوراخه – Элак чилимга дер: кки тешиклисан;

4. به شتر سواری سگ پارس می کند – Туяда ўтирганга ит хуради;

5. کاه خالی (از دانه) به باد می رسد – Бўш (шолидан холи) сомон шамолга учар;

6. ای کوه سیاه به وجود تو شلد شدم و پناه آوردم ولی به تو هم برف بارید – Эй қоратоғ!

Сеннг борлигингдан хурсанд бўлдим, сендан паноҳ топгандим, лекин сенинг устингга ҳам қор ёғди.

Курд маталлари:

1. بزرگ می شوی از یادت می رود – Катта бўлган саринг ёдингдан кўтарилиб

боради;

2. آن جایی که خوش است که دل در آنجا خوش است – Дилкаш, ёқимли жойда дил ҳам

яйрайди;

3. این سررا در جلو آفتاب سفید نکرده ام – Бу бошни офтобда оқартирмадим.

Гувоҳи бўлаётганимиздек эрон халқларининг мақол ва маталлари маъно мазмун жиҳатидан ниҳоятда хилма-хил. Бу мақол ва маталлар мазкур халқларнинг яшаш тарзи, турмуш шароитидан келиб чиқиб намён бўлади. Шундай қилиб, халқ мақоллари шакл ва мазмун жиҳатдан маталларга яқин жанр ҳисобланади. Маталлар ҳам ихчам матнга эга эканлиги билан мақолга ўхшайди. Халқ мақоллари ёзма адабиёт вакиллари томонидан уларнинг иқтидорини намоён қилишга ёрдам беради. Фольклоршуносликда бундай фойдаланишлар фольклоризм деб юритилади.

⁶⁷ Манн– Эроннинг турли минтақаларида турлича бўлган ўлчов бирлиги . Масалан Табриз манни тахминан3 кило, Рей манни 12 килога тенг

ХУЛОСА

Бадий адабиётнинг бошланиши фольклор билан боғлиқлиги барчамизга маълум. Халқ оғзаки ижоди узоқ йиллик ҳаётини кузатишлар, тажрибаларнинг маҳсули. Халқ оғзаки ижоди эрон халқининг ўтмиши, бугуни ва келажagini, унинг тақдирини ўзида ифода этувчи ижодий жараёндир. Шонли ўтмишга эга бўлган форс адабиётининг сарчашмалари ҳам айнан фольклордан озиқланади. Ҳар бир ёзма адабиёт намояндаси халқ оғзаки ижодиётидан озиқланган ва бу ҳол форс мумтоз адабиётининг умрбоқийлигини таъминловчи омиллардан бири бўлиб хизмат қилган.

Форс мумтоз адабиёти ва фольклор адабиёти чегараси ниҳоятда ноаниқдир. Чунки адабиётнинг бу икки тури жуда кенг даражада бир-бирига таъсир қилган. Баъзи мавзулар фольклор адабиёти намуналарида ҳам мумтоз адабиёт намуналарида ҳам қаламга олинади. Шу сабабли айрим ҳолларда уларни ажратиш қийинчилик туғдиради.

Адабиётнинг бу икки турини ажратишда услубий тафовутларнинг аҳамияти масаласи ёрдамга келади. Фольклор адабиёти одатда соддаликка асосланган бўлади. Фольклор адабиёти намуналарини тил нуқтаи назаридан арабий ўзлашмалардан камдан-кам фойдаланилганида ҳам кўришимиз мумкин. Фольклор намуналари сўзларнинг асосий қисмини форсий сўзлар ташкил қилади. Мумтоз адабиёт билан фольклор адабиётини фарқлашда энг асосий аҳамият берилиши лозим бўлган жиҳатлардан бири ўрганилаётган асарнинг оғзаки ёки ёзма тарзда ўтиб келаётганидир. Айнан мазкур жиҳат Европа мамлакатлари адабиётида катта аҳамият касб этса-да, аммо Эрон халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиёт намуналарини фарқлашда у даражада эътиборга эга эмас. Негаки, фольклор намуналарининг катта қисми ёзма шаклда авлоддан авлодга ўтиб, бизгача етиб келган. Эронда шакл ва тур жиҳатидан ҳеч қайси Европа мамлакатлари фольклорида учрамайдиган шакл ва турларга дуч келамиз. Фольклор адабиёти томошалари анчайин муросасоз (либерал) вазият, ҳолатларга эга, зеро ёзма сценарий асосида сахналаштириладиган томошалар билан бир қаторда ижрочиларнинг ижро

пайтида тайёргарликсиз уюштирилган оғзаки бадиҳагўйлик қилишларидан ҳам фойдаланилади.

Умуман олганда, мумтоз адабиёт аксарият ҳолларда ҳоким табақанинг диди, хоҳиш-истакларини ёинки муҳолифлар билан курашда ҳоким табақанинг манфаатларини ёритган бўлса, халқ оғзаки ижоди намуналарида эса оддий халқ хоҳиш-истаклари, орзу-умидлари ёритилган.

Маданият жиҳатидан олиб қаралса, Эронда турли хил маданият эгалари, кичик миллат ва элатлар яшайди. Уларнинг ҳар бирининг урф-одатлари, мақол-маталлари, аллалари-ю, қўшиқлари, қўйингки халқ оғзаки ижодини камраб олган жанрлари бир-биридан фарқ қилади. Лекин шу билан бирга, буларнинг бари биргаликда умумэрон халқ оғзаки ижодини ташкил қилади.

Эрон фольклори жуда қадимий ва бой намуналарга эга бўлиб, унинг намуналари бугунги кунгача сақланиб қолган. Эрон халқ оғзаки ижодининг мазмунан бойлиги, ноёблиги, тарбиявий аҳамияти кучлилиги билан бошқа халқлар намуналарларидан ажралиб туради.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, минг йиллар мобайнида яратилган бу маънавий хазина ҳали қанчадан-қанча авлодларга хизмат қилади. Бу маънавий мерос форс халқларининг маданий тараққиёти, хусусан, ёш авлод тарбияси ва камолотида беқиёс аҳамият касб этади, келгуси наслларнинг маърифий юксалишида манба бўлиб қолади. Халқ оғзаки ижоди асарлари ёш авлодни ватанпарварлик, инсонпарварлик, адолатпарварлик, она юртга муҳаббат ва ўзини вояга етказган халққа садоқат, ҳақиқат ва ҳалоллик, меҳр ва мурувват, бағрикенглик ва кечиримлилиқ, сабру қаноат, хайру саховат руҳида тарбиялаши, қалбларга эзгулик уруғини экиши, инсоний камолот йўлига даъват этади.

ИЛОВА

Ялдо кечасида айтиладиган шеърлар:

باز دوباره شب يلدا شده
در همه جا ولوله بر پاشده

جلوه هندونه چه زيبا بود
بين همه ميوه چه آقا شده

خوردن آجيل در اين شب روا
موسم شيريني و حلوا شده

در شب يلدا که درازين شب است
دور همی ها به درازا شده

گر همه گوشي به کناری نهند
گفت و شنود همه زيبا شده

يك طرفی گرم لطايف شويم
سوی دگر طرح معما شده

آخر پاييز همين امشب است
شمردن جوجه تقاضا شده

چاشنی صحبتمان شب چره ست
مخالفش توی شکم جا شده

فکر بود خوردن و هم ذکر ما
وسعت هر معده چو دریا شده

خوان غذا وقت سحر گستریم
بين دل و دیده چه دعوا شده

دل هوس جوجه، خورش با کباب
دیده پی مرغ و مسما شده

کم بود اين معده شود منفجر
پر ز درازی و ز پهنا شده

قدرت حرکت به کسی نیست، نیست
بر رخمان خواب هویدا شده

بی متکا بی تشک و بی پتو
هر که به چرتست و مهیا شده

وای... شب چله ما، چون گذشت
این شب ما با شکم احیا شده

Биржандда айтиладиган рамазон кўшиқларидан намуна:

رمضو يارب، يارب رمضو رمضو آمد خوشنام خدا
رمضو آمد، مهمانش كنيد بز و بزغاله قربانش كنيد
رمضو آمد خود سيصد سوار چوبی وردشته كه آي روزه بدار
روژه ميدارم لاغر می شوم گر نمی دارم كافر می شوم
رمضو آمد، مهمانش كنيد بز و بزغاله رو قربانش كنيد
بز و بزغاله كه چیزی نمشو گاو و گوساله را قربانش كنيد
اين سرا از كيه رو ور باده دو پسر داره كه نو داماده
اين سرا از كيه رو ور روزه دو دختر داره كه مخمل دوزه
اين سرا از كيه رو ور قبرستو پدر مو گفته برو دو قرو بستو
اين سرا از كيه خش خش می كنند طبق نقره و كشمش می كنند

Эрон туркманларининг рамазон кечаларида айтадиган “Рамазон” шеъри:

شعريا رمضان

السلام عليكم ياتان كيشي لر
كيريپيگني كيريپيگنه باتان كيشي لر
نماز اوقيب روزه توتان كيشي لر
!محمد امتينا يا رمضان

آرازا نينگ آبي گلر - ده - گچر
آيينگ اون دوردونه يالقيمين سچر
آتيني ايرلاپ - ده مونر - ده قاچار
محمد امتينا يا رمضان

آرازا توتماديق نچيكدير ايشي
ايياني حرام دير دونگوزينگ ديشي
بيزينگ آيديانيميز قرآن آيديشي
محمد امتينا يا رمضان

يا رمضان آي دا داماغيم قاتدي
يوقاردان ساز بريپ اول دانگ لار آتدي
مسلمان بنده لر تورسانگيز ناتدي؟
محمد امتينا يا رمضان

مومن لر اشدینگ بو دونیای فانی
بیر خوداییم او غول برسین مسلمانی
بیلدیرکی گورن لنگ بو ییل هانی
محمد امتینا یا رمضان

روزه توتمه یانی نه ایله یارلر
تمو غینگ اورتاسیندا باغله یارلر
یوزونه قارا چکیپ داغله یارلر
محمد امتینا یا رمضان

(Қадимги болалар шеърларидан намуна) شعرهای قدیمی کودکانه

یک مال من
دو مال تو
سه مال آبجیش
آهای کوفته برنجیش
آهای مادر گنجیش
آهای کفگیر ملاقه
آهای قابلمه داغه
آهای آش رو چراغه
بیا گشنه نباشیم
با هم بخوریم و پاشیم

عروسک قشنگم هنوز تو رختخوابه
نمی دونه که بیرون آفتاب داره می تابه
عروسک کوچولو خواب و دیگه رها کن
ببین آفتاب در اومد پاشو چشمتو وا کن
پرنده های روی بوم دارن آواز می خونن
خوب صداشونو گوش کن ببین چه ناز می خونن
به من بگو که وقتی همه جا غرق نوره
با چشمای شیشه ایی دنیای ما چه جوهره

**Озарбайжон туркийларининг “аушудом” – “Шамолладим” номли
афсонаси:**

Шамолладимо, шамолладим Тоғдан олма ташидим Олмазорда мени олдилар Мени йўлга солдилар Мен бу йўлдан қочарман Чуқур қудуқ қазирман Чуқур қудуқда беш эчки Ҳар бешови нар эчки Эчки қозонда қайнар Қанбар⁶⁸ ёнимда ўйнар Қанбар ўтинга кетди Сонига тикан ботди Қамишмасди, най эди Беш бармоғим кумушдир Кумушни форсга бердим Форс менга ўрик берди Ўрикни қушга сепдим Қуш менга қанот берди Учиш учун қанот қоқдим Форс эшиги қулф эди Уй калити туя бўйнида эди Туя Ширвон йўлида эди Ширвон йўли бош-оёқ Маймунлар билан тўла Маймуннинг болалалари Мени кўриб йиғлашди Аччиқ кишни ўтказиб Чиройли ёзга етдик	аушоу دوم T ، аушоу دوم дағдан Tлма داشидوم Tлма جيغيمى، Tلد يلار منى يولا سالد يلار من بو يولدان بئير دم درين قويو قازه رم درين قويو بئش گئچى بئشى ده ار كك گئچى ار كك، قازندا قاينار قنبر يا ينمدا اوينار قنبر گئتدى اودونا قارغى ياتدى بودونا قارغى دگيل قميش دير بئش بارماغيم گوموش دير گوموشو، وئرديم تاتا تات منه، دارى وئردى دارينى سېدیم، قوشا قوش منه، قانات وئردى قاناتلاندیم، اوچماغا تات قابوسى، قىللى كليد دوه يوى نوندا دوه شيروان يولدتدا شيروان يولى، سربسر يولنده ميمون گذر ميمونين، بالا لارى منى گوردى، آغلادى آجى قئشى گئچوردىك گۆزل يازا، يئتردىك
--	--

⁶⁸ Қанбар – эркакларнинг исми

افسانه‌های مازندرانی

اتا مردی بیه بز داشته	یعنی	يك مردی بود بزداشت
کلای، قرمزی داشته	«	كلایه سرخی داشت
شصت‌اند، راغون داشته	«	به اندازه انگشت شصت روغن داشت
همه شو، میمون داشته	«	همه شب میهمان داشت
وك بشته، لاغلی	«	قورباغه را در ماهی‌تابه گذاشت
وگک بیه برمه گلی	«	قورباغه گریه گلو شد
بورده شه مار پلی	«	رفت پهلوی مادری
مار دبه نماز کرده	«	مادرش نماز می‌کرد
چك‌چك، دراز کرد	«	پاهایش را دراز می‌کرد
مار، باته‌جان‌خواخور	«	مادر گفت خواهر جان
مریزنی، شویگک کمه	«	اگر مرا بزنی فریاد می‌کنم
گلدسته، افشون کمه	«	دسته گل را افشان می‌کنم
گلدسته تازه، گره	یعنی	قربان، گلدسته تازه
گلدسته ساز، گره	«	قربان، سازنده گلدسته
این ورچین اون ورچین	«	این ور را به چین آن ور را به چین
گول ربا قایده به‌چین	«	گل را به اندازه به‌چین
عاروش، دم در اسا	«	عروس دم در ایستاده است
آق اسدالله اربابه	«	آقا اسدالله ارباب است
درون کلا خرابه	«	درون کلا (نام روستا) خراب است
وچون‌بوردنه صحرا	«	بچه‌ها به صحرا رفتند
پ‌یربورده کربلا	«	پدر به کربلا رفت
منو برار عبدالله	«	من و برادر عبدالله
انه شو می‌کربلا	«	که می‌آید به کربلا برویم
کربلا راه خرابه	«	راه کربلا خرابه
امه کچله دل کبابه ^۱	«	دل کوچك، کبابه

Мозандарон афсонаси таржимаси:

Бир кишининг ескиси бор эди
Қизил қалпоғи бор эди
Бош бармоқдек ёғи бор эди
Ҳар кеч меҳмони бор эди
Қурбақани товага қўйди
Қурбақа йиғлашга тушди
Онасинингёнигаборди
Онаси намозўқирди
Оёқларини узатарди
Онаси деди: Опажон,
Агар мени урсанг бақираман
Гулдастани отаман
Янги гулдастадан ўргилай,
Гулдаста ясагандан ўргилай
Бу ердан тер, у ердан тер
Гулни меъёрида тер
Келин эшик ёнида турар
Асадуллоҳ оға ҳокимдир
Дарун Кало (қишлоқ номи) харобдир
Болалар сахрога кетди
Ота Карбалога кетди
Мен ва акам Абдуллоҳ
Карбалога кетиш учун келдик
Карбало йўли харобдир
Кичкина юрагим кабобдир.

Гул ва боғбон афсонаси	افسانه گل و باغبان
Бир гулзор боғдир, мисли беҳиштдек Ҳар томон кемага оқар суви бор У боғда ҳар нав гуллар бор эди Тонгда булбуллар ҳар ён сайраради Бу боғнинг боғбони боғу чаманда Ҳар кун гулларни томоша қиларди Олийжаноб зот лаззатланарди.	يك باغ گلزار آب روان داشت بودش در آن باغ میخواند هرکوی بانی آن باغ می کرد تماشا می برد لذت
Бир кун қараса, ҳар нав гуллари Ҳар томон, сочилиб, тўкилиб битган Оҳ уриб бирдан, фарёд қилди у Ўч олиш учун бир тузоқ қўди.	يك روز دیدش گردیده پرپر آه از نهادش بگذاشت يك دام
Тузоққа тушдигулнинггошиғи булбул, Қафасда қуш боғбонга деди: Нечун қилдинг мени асир? Боғбон дер унга: Сен булбул Мавжудлигим сабаби Гулларни уздинг, қалбимни тилдинг. Булбул яна дер: Дод ва яна дод Бир хато учун, шудир жазойим (гулни синдирганим учун) Гар шундай бўлса, Қалбни синдириб, Дилни паришон қилганнинг Жазоси недур?	آن عاشق گل گفتش به آن کس بهرچه، بینم پرپر کردی گل موجود هستی داد و شکفتا اینست سزایم کردش پریشان چه سان سزایش بگرفت بلبل بلبل در قفس کردی اسیرم گفتا، تو بلبل دلم شکستی بلبل بگفتا از يك خطایم آنکه دل و جان باشد برایش

Озарбайжонча афсона:

حمام حمام ايچنده قليبىر سامان ايچنده دوه دلاک ليک ايدر كهنه حمام ايچنده قاريشقا شيلاق ايتدى دوه نين بودو باتتدى حمامچى نين طاسى يوخ بالتاچى بالتاسى يوخ اوردا بير تازى گوردوم اونوندا خالتاسى يوخ هر يانميز داغ اولسون گونلاريميز آغ اولسون من ناغىلى قوتاردوم ايشيده نلرساغ اولسون	Ҳаммом Ҳаммом ичида, Ғалвир сомон ичида, Туя Ҳаммочилик қилар Эски Ҳаммом ичида. Чумоли сакраб юрди, Туянинг сони ботди, Ҳаммомчининг тоғораси йўқ Ўтинчининг болтаси йўқ. У ерда бир араб кўрдим Унинг Ҳам халтаси йўқ. Ҳар тарафимиз тоғ бўлсин Кунларимиз оқ (ёруғ) бўлсин Мен қиссамни тугатдим Эшитганлар соғ бўлсин!
---	--

روایت های پادشاهان و دیگر

Подшоҳлар ҳақида ва бошқа турли хил ривоятлар

خانه و بهشت خدا

اصفهانى، به زیارت خانه خدا رفت، از غوغای حجاج و هوای گرم حجاز،
دلنگه شده گفت:

اگر بهشت خدا هم، مانند خانه‌ی او باشد عجب آبی به گوش بندگان خود

کرده.^{۲۰}

Таржимаси:

Худонинг уйи ва унинг жаннати

Бир исфахонлик киши Худонинг уйини зиёрат қилишга борди. У Ҳижознинг ғалағовури ва иссиқ ҳавосидан безиб, шундай деди: “Агар Худонинг жаннати ҳам унинг уйидек бўлса, бандаларини ғафлатда қолдирибди-да”.

بهشتی که نادر شاه می خواست

نادرشاه، بامردی مؤمن درباره بهشت صحبت می کرد، و آن مرد از زیبایی ها و عجایب های بهشت تعریف می نمود.

نادرشاه می پرسد: آیا در بهشت جنگ و تفوق یافتن و غلبه وجود دارد؟
آن مرد می گوید: در بهشت صلح و آشتی است، اختلاف وزد و خورد نیست.
نادر می گوید: پس به مفت نمی ارزدا! ^۱

Таржимаси:

Нодиршоҳ хоҳлаган жаннат

Нодиршоҳ, бир мўмин киши билан жаннат ҳақида суҳбатлашарди. У мўмин киши жаннатнинг гўзаллиги ва ажойиботларини таърифларди. Шунда Нодиршоҳ сўрабди: Жаннатда уруш, устунлик ва ғалаба мавжудми? У киши жавоб берибди: “Жаннатда битим ва сулҳ, ихтилоф ва уруш-жанжал йўқдир”. Нодиршоҳ буни эшитиб: “ Унда, текинга ҳам арзимаёди-ку”, – деган экан.

مهری که نادرشاه خواست

نادرشاه در کلات، روزی به حمام می رود و در ب حمام، مهرسازی را می بیند،
به او دستور می دهد، مهری را برای من حک کن، که سه سورة قرآن و اسم من و
پدرم در آن باشد، و تا از حمام بیرون آیم باید این مهر آماده باشد و می رود.
حکاک که، دچار امر عجیبی شده بود به فکر فرو می رود و عقلش برای انجام
این امر به جایی نمی رسد.

حکاک، شاگرد دانایی داشت. وقتی استاد را هراسناک می بیند، با قدری اندیشه
می گوید استاد حک کن:

یا ایها المزمّل، قل اوحی و تبارک

نادر قلی افشار فرزند میر مبارک ^۲.

Таржимаси:

Нодиршоҳ хоҳлаган муҳр

Кунлардан бир куни Нодиршоҳ қишлоқда ҳаммомга бораётган пайтда, ҳаммом эшиги олдида муҳрсозни кўриб қолди ва унга шундай буюрди: “Мен учун бир муҳр ясаб бер, унда Қуръоннинг уч сураси, мен ва отамнинг исми ўйиб нақш туширилган бўлсин ва мен ҳаммомдан чиққунимча муҳр тайёр бўлсин”. Шу гапларни айтиб ўзи ҳаммомга кириб кетади. Уста бундай ажиб буйрукка дуч келиб, ўйга толади ва буни амалга оширишга ақли етмайди.

Устанинг доно бир шогирди бор эди. У устозининг саросимада қолганини кўриб, бироз андиша билан деди: “Устоз, қайғурманг, ясаймиз.”

Байт:

Я Айюҳалмазмал, Қулҳу ва Таборак

Нодирқулихон Афшор, фарзанди мир Муборак

Мулла Насриддин ҳақида латифалар

هرکس از زن خود ناراضي

ملا در بالاي منبر گفت : هرکس از زن خود ناراضي است بلند شود
همه ي مردم بلند شدند جز يك نفر
ملا به آن مرد گفت : تو از زن خود راضي هستي؟
آن مرد گفت : نه
ولي زنم دست و پامو شکسته نمي تونم بلند شم.

گم شدن خر

یک روز ملانصرالدین خرش را در جنگل گم می کند

موقع گشتن به دنبال آن یک گورخر پیدا می کند

به آن می گوید: ای کلک لباس ورزشی پوشیدی تا نشناسمت.

علت نا معلوم

ملانصرالدین به یکی از دوستانش گفت: خبر داری فلانی مرده؟

"دوستش گفت: "نه! علت مرگش چه بود؟

"ملا گفت: "علت زنده بودن آن بیچاره معلوم نبود چه رسد به علت مرگش.

دیرباور

روزي يکي از همسايه‌ها خواست خر ملانصرالدين را امانت بگيرد
به همين خاطر به در خانه ملا رفت

"ملانصرالدين گفت: "خيلي معذرت مي‌خواهم خر ما در خانه نيست

از بخت بد همان موقع خر بنا کرد به عرعر کردن

همسايه گفت: "شما که فرموديد خرتان خانه نيست؛

"اما صدای عرعرش دارد گوش فلک را کر مي‌کند

ملا عصباني شد و گفت: "عجب آدم کج خيال و دیرباوري هستي

حرف من ريش سفيد را قبول نداري ولي عرعر خر را قبول داري.

مهمان شدن ملانصرالدين

روزي ملانصرالدين به عده‌اي رسيد که مشغول غذا خوردن بودند. رفت جلو و گفت "السلام يا طايفه‌ي
بخیلان!"

"يکي از آن‌ها گفت: "اين چه نسبتي است که به ما مي‌دهي؟ خدا گواه است که هيچ يک از ما بخیل نيست

ملانصرالدين گفت: "اگر خداوند اين طور گواهي مي‌دهد، از حرفي که زدم توبه مي‌کنم، و نشست سر

سفره‌ي آن‌ها و شروع کرد به غذا خوردن".

ما نوح را فرستاديم

روزي ملانصرالدين بالاي منبر رفت و يک آيه خواند: "و ما نوح را فرستاديم... " بعد هرچه کرد ادامه

آيه را يادش نيامد تا اينکه يکي از حضار گفت: ملا معطلمون نکن. آگه نوح نمي ياد يکي ديگه رو

بفرست!!!

شکايت الاغ

الاغ ملانصرالدين روزي به چراگاه حاکم رفت. حاکم از ملا نزد قاضي شکايت کرد. قاضي ملا را

احضار کرد و گفت: ملا ماجرا را توضيح بده. ملا هم گفت: جناب قاضي. فرض کنيد شما خر من هستيد.

من شما را زين مي‌کنم و افسار به شما مي‌بندم و شما حرکت مي‌کنيد. بين راه سگها به طرفتان پارس مي

کنند و شما رم مي‌کنيد و به طرف چراگاه حاکم مي‌رويد. حالا انصاف بديد من مقصرم يا شما؟

خویشاوندی

یک روز ملانصرالدین خرش را به سختی می زد و رهگذری از آنجا می گذشت و پرسید که چرا می زنی گفت: ببخشید! اگر می دانستم که با شما خویشاوندی دارد این کارو نمی کردم.

دو تا خر

یه روز ملانصرالدین و دوستش دوتا خر میخرن
دوست ملا میگه: چه طوری بفهمیم کدام ماله منه کدام ماله تو؟
ملا میگه خوب من یه گوش خرم رو میبرم اون یه گوش داره مال من اون یه هم که دو گوش داره مال تو!
فرداش میبینن خر ملا گوش اون یکی خره رو از سر حسادت خورده.
دوست ملا میگه: حالا چیکار کنیم ملا میگه: من جفت گوش خرمو میبرم
فرداش میبینن بازم قضیه دیروزیه...
دوست ملا میگه: حالا چیکار کنیم ملا میگه: من دم خرمو میبرم!
فرداش بازم قضیه دیروزی میشه.
دوست ملا با عصبانیت میگه: حالا چیکار کنیم ملانصرالدین هم میگه: عیبی نداره خب حالا خر سفیده مال تو خر سیاه مال من.

خواب خوش

شبی ملانصرالدین خواب دید که کسی دینار به او می دهد، اما او اصرار می کند که دینار بدهد که عدد تمام باشد. در این وقت، از خواب بیدار شد و چیزی در دستش ندید. پشیمان شد و چشم هایش را بست و گفت: "باشد، همان دینار را بده، قبول دارم".

لامپ اضافی خاموش

ملانصرالدین داشت سخنرانی می کرد که : هرکس چند زن داشته باشد به همان تعداد چراغ در بهشت برایش روشن می شود. ناگهان در میان جمعیت ، زن خود را دید. هول کرد و گفت : البته هرگز نشه فراموش لامپ اضافی خاموش.

لالایی بیرجندی (Биржанд алласи)

الالا، گل آلو،
 دوخوشو سیب زرد آلو
 الالا، گلم باشی،
 بخوابی بلبلم باشی،
 تسلائی دلم باشی
 الالا گلم دخو، گلم بیدار،
 گلم هیچ وقت نشه بیمار
 الالا لالاش می یاد،
 صدای کفش آقاش می یاد،
 آقاش رفته زن گیره،
 کنیز صد تومن گیره
 الالا تو را دارم، چرا از بی کسی نالم
 الالا زر در گوش،
 ببر بازار مرا بفروش،
 بیک من آرد و سی سیر گوش
 الالا گل زیره
 چرا خوابت نمی گیره
 بحق سوره یاسین
 بیبایه خوتو را گیره

لالایی تهرانی (Техрон алласи)

الالا، گلم بودی
 عزیز و مونس بودی
 برو لولوی صحرایی

⁶⁹ Иловада келтирилган мазкур алла намуналари Эроннинг энг қадимий аллаларидан бўлиб, архаик сўзларга бойдир. Вақт ўтиши билан ҳозирги кунга келиб аллаларнинг айрим сўзларини ўзгартириб қуйлашади.

ای بچه م چه می خوایی؟
لالالا گل نسرين
بيرون رفتن، درو بستين
منو بردين به هندستون
شوهر دادين به كردستون
بيارين تشت و آفتابه
بشورين روى شهرزاده
كه شهرزاده خدا داده
لالالا، گل چایی
لولو! از من چه می خوایی؟
كه اين بچه پدر داره
كه خنجر بر كمر داره

(Кермон алласи) لالایی کرمانی

لالالا گل پونه
گدا امد در خونه
يه نان دادم بدش اومد
دو نان دادم خوشش اومد
خودش رفت و سگش اومد
لالالا گل خشخاش
بابا رفته خدا همراهش
لالالا گل فندق
مامان رفته سر صندوق
لالالا گل زيره چرا خوابت نمی گیره
بخواب ای نازنين من مامان قربون تو ميره

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. سيد علی ميرنيا. فرهنگ مردم. تهران 1990
2. پهلوان كچل. گالونو. لنينگراد. 1928
3. خيمه شب بازی. گالونو. لنينگراد 1929
4. زورخانه . گالونو. لنينگراد 1927
5. ولکلور و افسانه های بلوچ. زاروبين. لنينگراد 1930
6. И.С.Брагинский. Иранское литературное наследие. М.1984.
7. مجموعه قصه های فارسی. کریستنسن. کوبنهاون. 1916
8. قصه های فارسی. لوريمر. لندن. 1916
9. |قصه های فارسی. پاریس. 1925
10. قصه های فارسی . بریکتو. لیژ. 1910
11. عبدالحسين . فولکلور نيري. 11
12. И.Худоёр. Ш.Мухаммадов. Форсча-ўзбекча муштарақ мақоллар. Тошкент 2002.
13. Mir. هفت سين، حاجی فيروز، بابا نوروز، ننه سرما و .. در گفتگو با جلال الدين كزازي. Jalaleddin Kazzazi. March 22, 2012.
14. <http://fikir.uz/blog/ramazon/1695.html>
15. <http://ich.uz/uz/ich-of-uzbekistan/national-list/domain-3/377-sunnat-toy-khatna>
16. <https://uzbolakay.ucoz.com/>
17. Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литератур. М.- «Наука»-1972, с. 50-51.
18. М.Имомназаров. Форс адабиёти (X-XV асрлар).– Т., 2019
19. Абулқосим Фирдавсий. Шохнома. Т.1975
20. "Жаҳон халқлари эртаклари". "Ўзбекистон" НМИУ, 2018
21. Буюк ипак йўлида фольклор санъатининг ривожланиш жараёнлари. Мақолалар тўплами. Маматкул Жўраев. 2019 йил

МУНДАРИЖА

Кириш	3
1. Форс миллий ва диний байрамлари, уларнинг нишонланиши	9
2. Эронликларнинг миллий урф-одатлари ва анъаналари	31
3. Эронликларнинг ишонч ва эътимодлари	40
Эрон фольклорининг эпик жанрлари	
4. Қадим форс афсоналари ва эртаклари	49
5. Латифалар ва ҳажвлар	62
Халқ оғзаки ижодининг лирик турлари	
6. Маросим қўшиқлари	67
7. Аллалар	74
8.Мақоллар ва маталлар	78
Хулоса	89
Илова	91
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати	106